

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БОРЯК Тетяна Геннадіївна

УДК 930.2:94(477)"1932/1933"

**УСНА ІСТОРІЯ
У ДЖЕРЕЛЬНІЙ БАЗІ СТУДІЙ ГОЛОДОМОРУ:
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ КОРПУСУ СВІДЧЕНЬ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

РЕФЕРАТ
дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Запоріжжя – 2024

Дисертаційним дослідженням є наукова монографія.

Офіційні опоненти: ШАПОВАЛ Юрій Іванович,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу теорії та історії політичної науки
Інституту політичних та
етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України

МИЩИК Юрій Андрійович,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна,
доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри історії та культури
України Вінницького державного
педагогічного університету імені
Михайла Коцюбинського

Захист відбудеться 10 травня 2024 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 1, ауд. 33.

Реферат розісланий 02 квітня 2024 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Юрій КАГАНОВ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена низкою чинників. Передусім тематика Голодомору (Великого Голоду) в Україні 1932–1933 рр. як масового винищення українців (а з часом – як геноциду) за новітньої доби стала однією з провідних у наукових студіях та засобах масової інформації. Особливого звучання вона набуває в умовах широкомасштабної агресії Росії, спрямованої на остаточне вирішення “українського питання”. Водночас ми стаємо свідками згортання процесу записування оповідей від безпосередніх очевидців голоду через відхід цього покоління; завершення в цілому виявлення джерел до історії голоду в українських та іноземних архівах (крім недоступних російських архівів); активного формування комеморативних практик як маніфестації державної політики пам’яті та переосмислення травми голоду у колективній пам’яті українців. Усе це потребує фахової презентації свідчень очевидців злочину проти людяності. Надто тепер, коли, зокрема і пам’ять про Голодомор 1932–1933 рр. стає чинником суспільної мобілізації українців і світової спільноти для протидії агресору, складовою ефективної протидії масштабній дезінформаційній та пропагандистській кампанії, розгорнутій РФ заради приховування своїх злочинів проти України.

Запропоноване дослідження закріплює міждисциплінарний характер студій Голодомору; воно уможливорює розширення фокусу дослідження Великого Голоду та водночас входження цієї проблематики у сфери спеціальних історичних дисциплін (архівознавства, джерелознавства), теорії і практики усної історії, студії травми, пам’яті, геноцидів, совєтського тоталітаризму, біографії і просопографії.

Метою дослідження є комплексний аналіз сформованого натеper корпусу усної історичних джерел Голодомору у контексті часу, місця та обставин їхнього створення, впливу політичних умов на цей процес, ролі усної історії у дослідженні Голодомору та її джерелознавчого потенціалу.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення **таким завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та систематизувати джерельну базу дослідження Голодомору;
- визначити види та специфіку усної історичних джерел та інших джерел особового походження як непідвладних тоталітарному диктату щодо фіксації наративу про голод;
- розкрити “проблемні вузли”, пов’язані з використанням усної історії як історичного джерела в площинах: “офіційна історія / персональний наратив”; “час / пам’ять”, “травма / пригадування”, “діалог інтерв’юєра і респондента / створення історичного джерела”;

- охарактеризувати усноісторичний наратив про голод, враховуючи заборону на згадку про нього, віддаленість проєктів фіксації спогадів від події та тло втілення таких проєктів;

- порівняти засади політики пам'яті щодо Голодомору в Україні та російських практик спотворення історичного наративу про голод в СРСР;

- простежити обставини, простір, політичні чинники записування усної історії та пригадування про голод (з початку 1930-х рр. до кінця 1980-х рр.);

- висвітлити специфіку середовища та процеси розгортання усноісторичних проєктів Голодомору в Україні за новітньої доби;

- з'ясувати особливості, контент та обсяги джерел особового походження про голод у тематичних мережевих ресурсах;

- окреслити кількісні параметри масиву усноісторичних джерел Голодомору: оприлюднених у той чи інший спосіб, а також архівних, музейних та інших колекцій спогадів та свідчень про голод;

- співставити інформаційний потенціал офіційної документації та джерел особового походження, зокрема й щодо конфіскації незернових запасів і їжі як ключового інструменту злочину геноциду;

- окреслити перспективи картографування усної історії на прикладі гарвардського проєкту ГІС-Атласу Голодомору.

Основою **джерельної бази дослідження** стала усна історія Голодомору, оприлюднена у форматі окремих видань, колекцій свідчень, включно із серійними, а також представлена у ресурсах Мережі; джерела особового походження, опубліковані у збірниках документів та свідчень; газетні публікації свідчень очевидців та повідомлення кореспондентів 1930-х – 1950-х рр.; тематичні бібліографічні покажчики; довідковий апарат (путівники по фондах державних архівних установ України, описи фондів).

Об'єктом дослідження є корпус усноісторичних джерел та джерел особового походження як складова джерельної бази студій Голодомору.

Предмет дослідження – динаміка формування та функціонування масиву усноісторичних джерел про Голодомор, його кількісні, якісні та змістовні параметри; структура; періодизація історії його створення та актуалізації; співвідношення та взаємозв'язок із масивом документальних джерел; інформаційний потенціал і його значення для історичних досліджень.

Хронологічні рамки обумовлені об'єктом дослідження (1932–1933), а також періодами виявлення і записування усної історії від безпосередніх очевидців голоду та оприлюднення таких записів (1933–2023). Відтак загальна хронологія дослідження охоплює період у дев'ять десятиліть.

Територіальні межі визначаються багатьма чинниками і є вкрай широкими. По-перше, це територія УСРР (територія Голодомору). По-друге, це УРСР/Україна як місце проживання очевидців голоду, які не залишали

межі країни чи повернулися після Другої світової війни. По-третє, це місця проживання очевидців голоду: українців, які опинилися за кордоном; та неукраїнців (дипломати, журналісти, інженери, робітники, туристи тощо). Обидві категорії свідків представляють географію країн Європи (Австрія, Бельгія, Ватикан, Естонія, Італія, Латвія, Люксембург, Німеччина, Польща, Румунія, Франція, Чехословацька Республіка, Швейцарія, Велика Британія); Північної та Латинської Америки; Південно-Африканської республіки, Австралії, Японії. Нарешті, це територія Росії (доби СРСР та пострадянської РФ) з незмінним центром у Кремлі, що організував штучний масовий голод і знищив мільйони українців, а згодом – реалізував безпрецедентну за масштабами пропагандистську кампанію із заперечення та приховування скоєного злочину геноциду.

Методологія дослідження побудована на принципах: історизму, системного та структурного підходів у поєднанні з елементами методів джерелознавчої, архівної, бібліографічної евристики; просопографії; картографії; компаративного, описово-аналітичного, проблемно-тематичного, історико-хронологічного аналізу; історико-культурної атрибуції; екстраполяції; статистичного (бібліометричного); текстологічного та термінологічного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше комплексно реконструйовано процеси та особливості формування корпусу усної історичної пам'яті Голодомору у різні періоди історії української держави та у різних країнах перебування очевидців голоду.

При цьому *уперше*:

- запропоновано систематизацію усної історичної пам'яті Голодомору з урахуванням 90-річного процесу акумулювання джерел та завершення процесу їх виявлення;
- узагальнено відомості про джерела особового походження, створені тогочасними свідками геноциду: селянами, сторонніми спостерігачами, представниками дипломатичних і безпекових служб низки країн;
- продемонстрована первісна наявність масиву листів безпосередніх свідків голоду як істотного сегменту усної історичної пам'яті Голодомору, від якого однак збереглась лише незначна частина;
- розглянуто питальники про голод як джерело до студій Голодомору;
- обґрунтовано розбіжності між українською моделлю історичної пам'яті щодо голоду та російськими практиками спотворення історичного наративу;
- виявлено системну, ідеологічно зумовлену діяльність совєтської влади щодо голоду, яку можна визначити як *інформаційну війну* і яка вкладається у концепт британської історикині Лінн Абрамс про заперечення геноциду шляхом: *замовчування; створення і вшанування пантеону нових героїв; придушення (репресій); маніпуляцій (дезінформації);*

- окреслено обставини тотального ігнорування західними суспільствами свідків про голод у повоєнний період (1945 – поч. 1980-х рр.);

- виокремлено чотири рівні травматичності голоду, які у різних комбінаціях впливали на (не)спродуковані усноісторичні джерела і в кінцевому результаті істотно позначилися на обсязі і якості джерельної бази (персональний досвід голодування; масова смертність довкола; позбавлення права на поховання померлих від голоду членів родини за усталеним обрядом як безжальний інструмент зламу традиційного способу життя та терору голодом; тиск тоталітарної держави і страх переслідування за пригадування);

- виявлено масив свідчень (бл. 200 одиниць), опублікованих в окупаційній пресі часів Другої світової війни;

- комплексно охарактеризовано низку повоєнних і новітніх усноісторичних проєктів, висвітлено їхні сильні та слабкі сторони, що відповідним чином позначилось на їх кінцевому продукті – усній історії голоду;

- окреслено кількісні параметри джерел особового походження 1930-х рр. і усної історії у 1940-х рр. – 2023 р. та місця їхнього зберігання;

- запропоновано коригування даних документальних джерел щодо конфіскації продовольства відомостями усноісторичних джерел; доведено масовість усних свідчень щодо вилучення незернових продуктів і їжі як одного з головних інструментів геноциду.

Уточнено:

- факт безперервної тягlostі пам'яті про голод, яка під тиском обставин стишувалася, переходила у “летаргічну” фазу, але за першої можливості виринала у свідченнях безпосередніх очевидців голоду у різні періоди, за різних обставин, зокрема й під час реалізації різних проєктів;

- засади політики історичної пам'яті Української держави щодо Голодомору, що базується на присутності голоду в *індивідуальній пам'яті*; це оприявнилось у комеморативних практиках та усноісторичних проєктах з кінця 1980-х рр. і уможливило органічну трансформацію пам'яті про голод у *колективну*;

- наявність як фактографічного ядра наративу, довкола якого вибудовуються родинні та регіональні досвіди щодо голоду, так і рефлексивного компонента, пов'язаного з персональним життєвим досвідом респондента та впливом на нього інформаційного поля;

- співставність частини контенту офіційних діловодних джерел і джерел особового походження, спродукованих як селянами, так і сторонніми спостерігачами – неселянами; водночас акцентований ширший кут зору у свідченнях безпосередніх очевидців, порівняно із опосередкованими свідками;

- обставини істотної деформації візуального сегменту джерельної бази, а також маніпуляцій з ним, що призвело до мінімізації обсягів візуаль-

ної репрезентації доби Голодомору, а також до використання фотодокументів задля дискредитації концепту Голодомору.

Набули подальшого розвитку:

- міждисциплінарні підходи до дослідження Великого Голоду у ширшому контексті;
- аналіз різних етапів інформаційної війни СРСР проти голоду, застосованих засобів і наслідків, включно з архівовидом як її логічним компонентом;
- апробація методів картографування в історичних дослідженнях на прикладі Голодомору.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів та отриманих висновків для підготовки сучасних підручників, посібників та навчальних курсів, як загальних з історії України, так і спеціальних, присвячених Голодомору, советському тоталітаризму, історії повсякденності, а також спеціальним історичним дисциплінам (історіографії, джерелознавству, архівознавству, археографії). Висліди дослідження сприятимуть інтеграції історії Голодомору до міжнародних академічних студій геноциду, коригуванню політики історичної пам'яті. Викладені в роботі положення можуть бути використані для подальшої розробки теорії і практики усної історії, удосконалення її методології та методів; у музейній діяльності дозволять залучити до експозицій нові матеріали.

Особистий внесок здобувача. Дисертантці належать основні теоретичні положення та висновки, викладені у роботі. Всі публікації за темою дисертаційного дослідження, крім двох (№ 5 та № 30 списку публікацій), є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Попередні та основні результати роботи апробовано на наукових конференціях різного типу. Серед них зокрема: Міжнародна науково-методична конференція “Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд” (м. Вінниця, листопад 2009); Дев'ятий щорічний дослідницький Данилів семінар сучасної України (м. Оттава, Канада, 31 жовтня – 2 листопада 2013); Міжнародна наукова конференція “Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: відображення та інтерпретації в історії, літературі та мистецтві” (м. Київ, листопад 2013); Міжнародна наукова конференція “Голод в Україні у першій половині XX ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)” (м. Київ, 20–21 листопада 2013); Міжнародна наукова конференція “Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром” (Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів, 4–5 квітня 2014); Асоціація студій національностей. Світовий з'їзд 2014 року (м. Нью Йорк, США, 24–26 квітня 2014); II міжнародна науково-практична конференція “Архів. Исто-

рія. Сучасність” (Державний архів Одеської області, м. Одеса, 3–4 вересня 2015); Міжнародний колоквиум “Голодомор: свідки Великого Голоду в Україні (1932–1933)” (м. Париж, Франція, 9 листопада 2018); Міжнародний конгрес Міжнародної асоціації гуманітаристики (м. Київ, 22–24 червня 2021); Міжнародна науково-практична конференція “Масовий штучний голод 1921–1923 рр.” (м. Київ, 30 вересня 2021); Міжнародна наукова конференція “Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями” (НБУВ, м. Київ, 5–7 жовтня 2021); IX Міжнародний конгрес білоруських студій (м. Каунас, Литва, жовтень 2021); онлайн-конференція “Описуючи Голодомор: соціальна та культурна історія колективізації та голоду у Радянській Україні” (Канада, 9–11 грудня 2021); X Міжнародний конгрес білоруських студій (м. Каунас, Литва, 30 вересня – 2 жовтня 2022); Асоціація студій національностей. Світовий з’їзд 2023 року (м. Нью Йорк, США, 18–20 травня 2023); V Міжнародна наукова конференція “Фактор простору в історичних дослідженнях” (Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав” (м. Переяслав-Хмельницький, 25 травня 2023); 13-та щорічна Лотманівська конференція “Страх в культурі та культура страху” (Таллінський університет, м. Таллін, Естонія, 15–17 червня 2023); 16-та зустріч, що відбувається щодва роки Міжнародної асоціації дослідників геноциду “Влада та геноцид: наративи виключення” (м. Барселона, Іспанія, 14–20 липня 2023); Міжнародна наукова конференція “Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек” (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, м. Київ, 3–5 жовтня 2023); VIII Міжнародна наукова конференція “Україна – Європейський Союз: формат розвитку відносин у контексті Російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій” (м. Ужгород, 20 жовтня 2023); Міжнародна конференція “Народна участь в авторитарному правлінні СРСР” (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва, 26 жовтня 2023); “Архівні документи про Голодомор: питання зберігання, доступу, оприлюднення та інтерпретацій” (м. Київ, 22 листопада 2023); Міжнародний науковий форум до 90-х роковин Голодомору “Україна в епоху Голодомору: влада, опір, ідентичність” (м. Київ, 23–25 листопада 2023); круглий стіл “Геноцид, Голодомор, депортації як системна складова російської політики в Україні: 1932/33 та 2022/23 роки в долі народів Північного Приазов’я” (м. Київ, 25 листопада 2023); VII Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу “Повсякдення: візії та смисли” на тему “Травма радянського” (м. Вінниця, 14–15 грудня 2023); Міжнародний воркшоп “Війна, наука та емоції: (не)проговорене” (м. Чернігів, 21–22 лютого 2024), а також під час відкритої лекції на тему: “Реконструюючи механізм масового убивства під час Голодомору (1932–1933) в Україні: офіційні доку-

менти та усна історія” (Гарвардський університет, м. Кембрідж, Масс., США, 21 березня 2014).

Публікації. Наукові результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 41-й публікації, з яких: 28 – наукові праці, в яких викладено основні результати дослідження (1 монографія, 1 монографічна частина археографічного видання; 1 мережева база даних, що стала основою модуля “Свідчення” інтерактивної карти Голодомору; 1 вступна стаття до збірки усноісторичних джерел; 24 статті у фахових виданнях, індексованих у наукометричних базах, у тому числі – 5 статей у виданнях, індексованих у базі Web of Science (одна написана у співавторстві, авторський внесок 10%; 2 із зазначених 5-ти індексовані також у базі Scopus); 3 – статті в іноземних виданнях); 7 публікацій у збірках матеріалів конференцій, що засвідчують апробацію результатів дослідження; 6 публікацій, що додатково відображають основні результати дисертаційного дослідження.

Структура і обсяг роботи узгоджені з метою та дослідницькими завданнями повного розкриття теми та вирішення наукової проблеми, відповідно до об’єкту та предмету дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (1060 позицій). Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 632 сторінки (48,5 авт. арк.), основний текст викладений на 525-ти сторінках (39,75 авт. арк.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету, завдання, джерельну базу, об’єкт, предмет, хронологічні рамки, територіальні межі, методичні засади, наукову новизну, практичне значення, описано структуру монографії.

У **першому розділі “Історіографія та джерельна база дослідження”** проаналізовано зарубіжну та вітчизняну історіографію проблеми, джерельну базу, а також методологічні засади дослідження як сукупності прийомів для розв’язання окресленої наукової проблеми.

У **підрозділі 1.1 “Історіографія проблеми”** висвітлено стан наукового опрацювання та основні напрями історіографії проблеми. Чотири томи найбільш повного на сьогодні бібліографічного покажчика (укладені Одеською національною науковою бібліотекою за участі Інституту історії України НАН України; 2001, 2008, 2014, 2022), що містять відомості про бл. 23 тис. публікацій про Голодомор, засвідчують масштабність висвітлення історії вчинення акту геноциду проти українського народу. Голодомор став об’єктом дослідження (або бодай перших спроб аналізу) уже в першій

половині 1930-х рр. (О. Шиллер, 1933; Г. Лазаревський, 1934; О. Бочковський, 1934; Е. Амменде, 1935; Ф. Біл, 1937) і поч. 1940-х (В. Чемберлін, 1944 та ін.). Дослідження діяльності іноземних журналістів і діячів у міжвоєнний період (зокрема В. Дюранті, Г. Джонса, М. Маггеріджа, Е. Ерріо) посіли в історіографії окреме місце (М. Галій, 1968, С. Тейлор, 1990; Дж. Мейс (1988, 1990 та передрук 2003, 2008, передрук 2016, 2022;), Т. Черфас, 2013; Н. Флін, 2010; Р. Гамаш, 2018, укр. переклад 2023; І. Дмитришин, 2021 та ін.).

В українській історіографії присутні праці, присвячені пригадуванню голоду в роки німецької окупації: М. Чиркова (2002), І. Щупак (2006), Д. Титаренко (2010), Р. Михальчук (2014), Ю. Левченко (2017), В. Нестеренко (2017), О. Маєвський (2018).

Серед публікацій спогадів повоєнного періоду виокремимо збірки М. Вербицького (1952); С. Підгайного (2 ч., 1953, 1955); Ю. Семенка (1963); М. Лавренка (1973); М. Долота (С. Старів) (1985); П. Макогона (1983) тощо. Спогади про трагедію голоду наявні у працях П. Долини (Т. Соснового) (1955); Д. Соловєя (1952, 2005), Г. Сови (1948) та ін. Повсякдення українців, що опинилися у повоєнний час в країнах Західної Європи, та їхні намагання донести світові інформацію про голод, відображені в працях про переміщених осіб У. Самчука (1979), В. Маруняка (1985), Р. Сіромського (2016, 2023). Окремі аспекти “діаспорного” періоду досліджували також В. Марочко (2003, 2006), Н. Берберова (2000) та О. Ісаюк (2015). Чільне місце у розробці проблематики Голодомору посідають студії представників української діаспорної громади. Це, зокрема, праці, присвячені замовчуванню світом голоду: Ф. Пігідо-Правобережного (Ф. Пігідо) (1948), М. Марунчака (1985), а також Б. Кліда (2014) та Ф. Сисина (2003).

Жахиття Голодомору почали набувати світового розголосу завдяки зусиллям Комісії з дослідження голоду Конгресу США (Commission on the Ukraine Famine, USA, діяльність від 1985; звіт і матеріали 1987–1990, переклад українською мовою матеріалів Комісії у 4-х тт., 2008) та Міжнародної Комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 (International Commission of Inquiry Into the 1932–1933 Famine in Ukraine, Канада, діяльність від 1988; звіт 1990).

Варто віддати належне працям британсько-американського історика Роберта Конквеста (1986) та американсько-польської історикині та журналістки Енн Епплбом (2018). Ґрунтуючись передусім на матеріалах усної історії (особливо це стосується Р. Конквеста), вони у своїх знакових монографіях донесли до світової спільноти достовірні факти про найбільший злочин тоталітарного режиму СРСР.

Попри злочинне замовчування більшовиками факту голоду та поширений ними міф про “продовольчі труднощі” в Україні на початку 1930-х рр., сучасні історики заклали потужний фундамент студій Голодомору: С. Куль-

чицький (публікації від 1988), В. Марочко (2003, 2014, 2018, 2020), Ю. Шаповал (2008, 2013), В. Сергійчук (2006, 2016), Р. Пиріг (1990, 2007), В. Васильєв (2001), Г. Єфіменко (2003), Л. Гриневич (2008, 2012, 2016) та багато інших дослідників. Пригадування усної історії та боротьба совєтської влади проти її оприлюднення посідають окреме місце в дослідженнях С. Кульчицького (1988, 1999, 2021, 2023), Ю. Шаповала (2008), Л. Гриневич (2008), В. Даниленка (2011), В. Гудзя (2015), А. Козицького (2023). Про ігнорування голоду Заходом писав, зокрема, канадський дослідник Р. Сербин (2010).

Відкриття архівів (“архівна революція” кінця 1980-х – початку 1990-х рр.) забезпечило доступ дослідникам до документальних джерел. Чи не першим комплексний джерелознавчий аналіз здійснив український історик та архівіст Р. Пиріг (2003, 2007, 2008).

Висвітлення архівознавчих аспектів документальних джерел, що містили відомості про голод в Україні, сприяло поглибленню джерельної бази відповідних наукових досліджень (Л. Яковлева, 1995; Л. Левченко, 2008; Ю. Шаповал, 2008; О. Удод, 2009 та ін.). На початку 2000-х рр. Документальна база розширилася завдяки зняттю грифа секретності з архівів спецслужб (В. Даниленко та В. Пристайко, 2003; Т. Вронська, 2003, В. Даниленко, 2008, 2010; Р. Подкур, 2021; та ін.) Інша річ, посилений інтерес до архівних ресурсів з теми спричинив появу низки студій, пов’язаних із аналізом збереження та доступності відповідних документів у вітчизняних архівах (Г. Боряк, 2004/2005, 2007, 2013, 2020). Дослідники певний час ще мали доступ до російських архівів (В. Васильєв, Ю. Шаповал, 2001; Л. Мелашенко, 2001; В. Марочко, 2003; І. Матяш, 2008; А. Граціозі, 2008; Т. Черфас, 2013 та ін.). Відкритими для вивчення тематики Голоду були і залишаються зарубіжні архівосховища, що спричинило публікацію численних, раніше невідомих усних свідчень та їх аналіз (М. Мухіна, 1993; Ю. Шаповал, 2007; І. Кудряченко, 2008; Р. Кушнеж, 2008; Є. Беднарек, 2008, А. МакВей і Л. Луцок, 2011; Я. Бруські, 2012; Г. Куромія, 2021; А. Боляновський, 2021; П. Фонзі, 2020, 2021 та ін.).

Упродовж дев’яти десятиліть було також зібрано безпрецедентно великий масив усної історичних першоджерел. До таких тематичних публікацій належать, зокрема, фундаментальні збірки В. Маняка та Л. Коваленко-Маняк (1991); В. Тимофєєва (1993), В. Нолла (1999), о. Ю. Мицика (10 т., 2004–2014), В. Борисенко (2007), видання 19-ти томів “Національної книги пам’яті жертв Голодомору 1932–1933” (2008–2018); публікації О. Веселової (2008; 2 т., 2009); Л. Білоусової і Г. Боряка (2 т., 2024) та багато ін. Водночас слід зауважити, що ґрунтовні вступні статті від упорядників, в яких висвітлювався набутий в “полі” досвід, питання методики збирання усних свідчень, особливості роботи з респондентами, аналітичні огляди

матеріалів, що публікувалися, передували лише окремим збіркам (В. Нолл, 1999; о. Ю. Мицик (10 т., 2003–2014), 2004; В. Мільчев, 2008; Л. Білоусова, 2008; І. Магрицька, 2008; В. Константінова, 2009; Л. Білоусова та Г. Боряк, 2024 та ін.).

Питання історії організації низки усноісторичних проєктів, методологічні підходи при їх втіленні у різні роки висвітлювали Л. Коваленко-Маняк (1993), о. Ю. Мицик (2000, 2003–2014), І. Винницька та В. Ісаїв (2003), Дж. Мейс (2008), В. Тимофєєв (2008), Т. Поліщук (2008), Дж. Мейс (2016), О. Андрієвськи (2021), І. Гогіна (2021). Окрему увагу дослідники приділили розвідкам, що публікувалися на шпальтах часописів на теренах Західної України. Їм присвячено, зокрема, збірки за упорядкуванням М. Делегана та С. Вискварка (2008), М. Кучерепи та В. Ткачука (2008), В. Клювака та В. Куцинди (2008), В. Садового (2011). Окремі дослідження, присвячені аналізу свідчень та архівних документів на регіональному рівні, які містили дані про голод, видали у світ В. Голубко (2003), А. Яценко (2005, 2012), Р. Давидюк та А. Жив'юк (2008), Я. Папуга (2008), І. Калинець (2003), С. Кость (2013), Д. Кравець (2016) та ін.

За останнє десятиліття увагу дослідників привернуло питання візуалізації трагедії Голодомору, зокрема світлини австрійського інженера А. Віннербергера (Р. Сербин, 2010; В. Марочко, 2021; Л. Бабій, 2020; О. Юркова, 2021). Проблеми картографування усноісторичних джерел висвітлювали Г. Боряк та Р. Сосса (2012), З. Златанов, Л. Легасова та Н. Філатова (2018).

Становлення усноісторичних досліджень в Україні, що, порівняно із західними студіями, відбувалося із запізненням, супроводжувалося виходом ґрунтовних наукових розробок українських вчених. Коло питань, порушених ними, було досить широким. Певна увага була приділена питанню важливості усної історії як історичного джерела Голодомору (О. Веселова, 2003, 2009; Г. Капустян, 2009; О. Синявська, 2009; О. Клименко, 2021). Предметом окремого дослідження стали питання методики організації та проведення опитування (О. Бріцина, 2003, 2010; Г. Грінченко, 2007, 2008, 2010; В. Борисенко, 2007, 2008, А. Бойко, 2008; С. Білівненко, 2008); текстологічні особливості вивчення наративів (О. Бріцина, 2003, 2004; Г. Грінченко, 2004; Л. Іваннікова, 2017; І. Коваль-Фучило, 2018), питання збереження, достовірності та інтерпретації усних свідчень (М. Маєрчик, 2003; Л. Іваннікова, 2008, 2014; В. Скрипка, 2011; Г. Грінченко, 2021), системного бачення ролі усноісторичних джерел у наукових студіях Голодомору (О. Веселова, 2003, 2009; Л. Іваннікова, 2006, 2007) і, одночасно – розроблення теоретико-методологічних засад усної історії (Г. Грінченко, 2004, 2008, 2010, 2021 та ін.; О. Кісь, 2006, 2015, 2017 та ін.).

Активна розробка питань залучення в якості джерела усної історії у контексті пам'яті про голод покликала до життя широкий спектр дотичних

студій, присвячених, зокрема, концепції історичної пам'яті: П. Коннертон, (2004), Ю. Шаповал (2013), Л. Зашкільняк (2006/2007), А. Киридон (2016), Г. Касьянов (2016), Б. Галайко та В. Тилішак (2023) та ін.

Предметом дослідження виокремилися коєморативні практики (О. Веселова, 2003; Т. Журженко, 2015); пригадування травматичної події (М. Розман 2006; О. Кісь, 2013; В. Огієнко, 2013, 2018), питання зв'язку між політикою, коєморативними практиками та пригадуванням (І. Качановськи, 2008; Г. Рудлінг, 2013; Г. Касьянов, 2019, 2020, 2021; Н. Дресер, 2018). Щоправда, Г. Касьянов, обігруючи тезу про штучне конструювання пам'яті про Голодомор, звинуватив істориків у некритичному ставленні до усних свідчень; в ототожненні “пам'яті” та “історії” (2018, 2022).

Документи особового походження широко застосовуються дослідниками при вивченні історії повсякдення в періоди соціальних трансформацій (О. Коляструк, 2008, 2012; О. Рябченко, 2018).

Окреме місце в історіографії посідають праці західних вчених, які утверджували “усну історію” як окрему галузь знань, торкалися різних аспектів методики та методів збирання усної історії, зокрема прийомів та етики інтерв'ювання, питань достовірності та верифікації отриманих даних. Серед них праці П. Томпсона “Голос минулого: усна історія” (1978, численні перевидання); також В. Йоу, 2005; Р. Греле, 2006; Т. Люмміса, 2006; Р. Шарплес, 2006; А. Портеллі, 2006, 2021, 2021; Г. Розенталь, 2008; Л. Абрамс, 2010; Е. Джесі, 2011; Д. Річі, 2021 та багатьох інших.

У російській (як і білоруській) історіографії у загальному обсязі тематичних досліджень масові усноісторичні джерела про голод поч. 1930-х рр., так само як і пов'язаних з ним коєморативних практик, відсутні. Принаймні у працях провідного російського голодознавця – історика-пропагандиста В. Кондрашина, який наполегливо заперечує “український фактор” в трагічних подіях 1930-х рр., – усні свідчення з російських теренів так і не були оприлюднені, хоча про них багато і пафосно писалося (1991, 2002, 2009). Усна історія представлена видруками переважно з території Кубані (І. Алексєєнко, 1993; Д. Худова, 1995; В. Бондарєв, 2009; Н. Корсакова, 2009; Є. Крінко, 2009; О. Матвєєв, 2009; А. Рожков, 2009; А. Таранєнко, 2010). Натомість новітній доробок російських істориків на тлі мілітаризації держави і суспільства, прагнення позбавити українців ідентичності дедалі більше демонструє фальшування історії (зокрема, А. Таранєнко, 2010). Статті М. Зенько, Л. Колоднікової і Т. Хлиніної (2010), І. Бикової (2022) та ін. агресивно пропагують “державну ідеологію”, виховання “патріотизму”.

У підрозділі 1.2 “*Методологія дослідження*” охарактеризовано методологічні та методичні засади дослідження. *Компаративний метод* дозволив виокремити спільні та відмінні риси документальних та усноісторичних

джерел, виявити причинну зумовленість змін у змістовній наповненості усних свідчень, зафіксованих у різних часових періодах тощо.

Застосування *методу джерелознавчої, архівної, бібліографічної евристики* уможливило виявлення та фіксацію фактографічного матеріалу для вивчення, систематизації й узагальнення з подальшим аналізом та верифікацією усноісторичних джерел. *Системно-структурний метод* дозволив провести систематизацію опублікованих усноісторичних джерел за походженням, видовими та функціональними ознаками; розглянути джерела за регіональною приналежністю, часом фіксації, висвітлення в них того чи того аспекту; створити уявну конструкцію усноісторичних джерел Голодомору як цілісного об'єкту у всій його різноманітності; виявити потенційний рівень інформативності та достовірності відповідних усноісторичних джерел; усвідомити механізми регулювання усноісторичного наративу, його пристосування до нових умов функціонування і збереження. *Описово-аналітичний метод* визначив на глибинному рівні принципи формування джерел усної історії як окремих комплексів, зокрема: класичних польових (експедиційних) емпіричних матеріалів, записаних під час індивідуальних виїздів або комплексних експедицій; публікацій на шпальтах періодичної преси (листи, спогади чи спорадичні інтерв'ю з очевидцями голоду або їхніх переказів); мемуарної літератури про советське минуле (головним чином діаспорні видання); архівних матеріалів особового походження (спогади, щоденники, листування тощо). *Проблемно-тематичний метод* дозволив максимально розширити описове поле дослідження з наступним виокремленням масиву усних джерел як об'єкта, а відтак – створення проблемного поля дослідження. *Метод аналізу та синтезу* уможливив опрацювання опублікованих і неопублікованих усноісторичних джерел з метою розкриття стану і хронології їх вивчення, функціональної структури, інформативного потенціалу, з'ясування рівня їх деформації. *Історико-хронологічний метод* уможливив аналіз усноісторичних джерел у межах певних хронологічних періодів, з поєднанням дослідження від початків фіксації свідчень очевидців Великого Голоду та їх оприлюднення, процесу накопичення і систематизації цього джерельного масиву – до визначення дослідницьких перспектив. *Метод історико-культурної атрибуції* сприяв з'ясуванню залежності змістовного наповнення усноісторичних джерел від часу й місця створення, належності до певного соціального та/або професійного середовища та ціннісних установок цього середовища. *Статистичний (бібліометричний) метод* дозволив встановити як кількісні параметри опублікованих усних свідчень очевидців Голодомору, так і записів, що зберігаються у архівних сховищах. Дотичним став *метод екстраполяції*, за допомогою якого було окреслено кількісні параметри різних масивів усних джерел. *Метод просопографії*

дав можливість створити колективний портрет осіб, об'єднаних певною ознакою, – нетаргетованих та таргетованих свідків голоду, зокрема тих, хто опинилися по війні на чужині. *Картографічний метод* дозволив за допомогою залучення геоінформаційних технологій докладніше представити історичні процеси у просторовому форматі. *Текстологічний метод* застосовувався для вивчення тексту усних свідчень як “продукту” мовленнєвої діяльності з урахуванням його функціонування в дієвому просторі та часі, з урахуванням як зовнішніх, так і внутрішніх чинників розгортання текстової комунікації. *Метод термінологічного аналізу* передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, а отже – надав можливість розкрити варіативність як термінологічного означення процесів, що відбувалися в українському селі наприкінці 1932 – першій половині 1933 рр., так і номінування масиву усноісторичних джерел.

Підрозділ 1.3 “*Загальна структура джерельної бази дослідження Голодомору*” присвячений загальній репрезентації масиву джерел студій Голодомору. Параграф 1.3.1 “*Документальні джерела*” порівнює дві класифікаційні схеми, запропоновані Р. Пирогом та Г. Боряком, і на їхній основі, з урахуванням завдань дослідження, пропонує власну класифікацію, з виокремленням специфічних рис тієї чи іншої групи джерел. Важливим компонентом проблематики, що пояснює роль усноісторичних джерел у дослідженні Голодомору, є “архівовид”, який призвів до творення вихолощеної джерельної бази Голодомору (документальний сегмент). Укладені авторкою діаграми ілюструють еволюцію нашого уявлення про джерельну базу Голодомору упродовж двох останніх десятиліть, переносючи акцент з документальних джерел (85% у 2007 р. проти 65% у 2023 р.) на усноісторичні (7% у 2007 р. проти 35% у 2023 р.).

Параграф 1.3.2 “*Усноісторичні джерела*” пропонує авторську шестикомпонентну класифікацію джерел усної історії і загальну характеристику кожної групи. До *першої* віднесено свідчення та спогади (мемуари). Відповідно до хронологічної ознаки пропонується виокремити чотири групи джерел (третья і четверта, своєю чергою, розпадаються на дві і три підгрупи відповідно; отже, загалом усноісторичні джерела першої групи аналізуються за сімома хронологічними блоками). Розглянуто проблему достовірності різних джерельних підгруп за окремими ознаками (інформаційний потенціал, вік оповідача на час події, освітній рівень, соціальний статус, гендерний аспект тощо). *Друга група* – листи: селян до родичів; селян та партійних функціонерів низового рівня – до органів влади і редакцій газет; спогади про голод, написані власноруч очевидцями і надіслані інтерв'юерам, архівним установам, дослідникам, до редакцій ЗМІ. До *третьої* належать матеріали з відомостями про голод, зібрані іноземними журналістами та оприлюднені у формі статей у періодичній пресі (закордонній та

українській), публікацій свідчень та щоденникових записів. *Четверта група* – персоніфіковані документи, пов’язані з діяльністю дипломатичних установ та іноземних спецслужб. За формальними ознаками – це документальні джерела, однак, враховуючи завдання дослідження, а також факт перебування цих джерел поза впливом тиску тоталітарної ідеології і те, що в основі принаймні частини з них лежать інтерв’ю з очевидцями голоду та особисті спостереження голодування українців, їх віднесено до категорії усноісторичних джерел. *П’ята група* репрезентує поетичні та прозові тексти, створені у 1930-х роках та під час Другої світової війни. Нарешті, *шоста група* – щоденники та щоденникові нотатки.

Параграф 1.3.3 *“Візуальні джерела”* висвітлює один із найбільш деформованих сегментів джерельної бази студій Голодомору. Через свою природу упродовж десятиліть він неодноразово ставав об’єктом маніпуляцій з боку табору, що заперечував злочин геноциду. Якщо говорити про фотодокументи в ширшому контексті – як про тло доби Голодомору, – то загальний обсяг імовірного масиву, зосередженого в архівних та музейних колекціях, може сягати 10 тис. одиниць. У публічному просторі активно функціонують бл. 300 фотодокументів. У вузькому значенні теми Голодомору стосуються лише бл. 90 одиниць. Це передусім світліни іноземців А. Віннербергера, В. Вільямса, Дж. Аббі; та українських фотографів М. Залізняка (Желєзняка) і М. Боканя, колекція світлин з архіву СБУ про результати обшуків в Арбузинському районі на Дніпропетровщині.

Втім, більша частина цього масиву досі не актуалізована. Йдеться про музейні зібрання, що здебільшого ще чекають на своїх дослідників. Можна припустити, що російсько-українська війна спричинилася до безповоротної втрати на окупованих територіях низки регіональних архівних фондів, що стосуються Голодомору, – як це сталося, наприклад, з викраденою російськими окупантами з Державного архіву Херсонської області архівною колекцією усних свідчень.

Другий розділ **“Усна історія як джерело і метод дослідження Голодомору”** складається з п’яти підрозділів. Усноісторичні джерела Голодомору розглядаються із застосуванням комплексного підходу як складові студій усної історії, пам’яті та травм.

У підрозділі 2.1 *“Усна історія як історичне джерело”* виокремлено часові та проблемні точки, пов’язані зі створенням усноісторичного джерела (суб’єктивність, розбіжності між офіційною та персональною історією, функціонування як джерела доказування в правовому розумінні). Обрано підхід до усної історії як полікомпонентного явища: як запису інтерв’ю та пов’язані з цим аспекти (інтерв’юери, питальники, травма), так і перетворення його на історичне джерело (розшифрування запису, його оприлюднення та інтерпретація) і дотичні проблеми (зберігання джерела,

політика пам'яті). Наголошено на антропоцентричності усної історії та її здатності підважувати офіційні історичні дискурси, спродуковані тоталітарними режимами.

У підрозділі 2.2 *“Площини кореляції усної історії: офіційна історія / персональний наратив; час / пам'ять; травма / пригадування”* за допомогою компаративного методу запропоновано співставлення усної історії загалом та Голодомору зокрема з точки зору “слабких місць” усної історичних джерел. По-перше, це “вічна” для дослідників новітньої історії проблема щодо впливу офіційного інформаційного поля у тій чи іншій формі (поняття “колективна пам'ять” та її складова “комунікаційна пам'ять” також відіграє тут не останню роль) на історичне джерело та його прочитання і сприйняття (“інтраісторія”). Історики розробили низку інструментів для верифікації персональних свідчень: компаративні структура та ступінь представлення соціальної групи; концепти надійності та правомірності; гендерно та вікові обумовленні відмінності у пригадуванні; похибки, пов'язані з датуванням.

Іншою проблемою, особливо актуальною для Голодомору, що мав місце 90 років тому, є співвідношення часу та пам'яті. Науковці обґрунтували роль автобіографічної пам'яті та пам'яті-спалаху, – обидві вони придатні для пояснення пригадування Голодомору; пам'ять-спалах характеризується яскравими описами того, що справило враження на респондента (у випадку Голодомору – якісь події / деталі, пов'язані з обшуком чи смертністю). Низка експериментів засвідчила існування досить достовірної пам'яті про минуле навіть у людей похилого віку (вважається, що вони можуть представляти краще структуровані спогади, ніж люди молодшого віку), що влучно підсумовано Лінн Абрамс як базування нашої ідентичності на “пам'яті про минуле” та Валері Йоу про те, що люди пам'ятають те, що має для них значення.

Третьою проблемною точкою усної історії є обмеження пригадування травматичної події. Загалом з'ясовано, що травматичні події сильніше відбиваються у пам'яті; водночас емоційний дискомфорт пригадування може його блокувати, або ж респондент може відмовитися продовжувати інтерв'ю навіть у випадку, коли він пам'ятає про травматичну подію. Дослідники інших геноцидів погоджуються, що бажання хоча б моральної компенсації шляхом оповіді про злочин є потужним стимулом для очевидців травматичних подій. Чільне місце у контексті травми посідає проблема терміносистеми, що не може впоратися із завданням описування геноциду; це призводить до винайдення спеціальних термінів / словосполучень на означення подій минулого, або до небажання свідків говорити через *мовну неспроможність* – тобто достовірно, за допомогою доступних йому вербальних засобів, описати травматичне минуле. Теза про те, що

суспільство і держава мають бути готовими *вислухати* жертв геноциду, пояснює вибух в Україні усної історії Голодомору спочатку в другій половині 1980-х рр. і потім – в середині – другій половині 2000-х рр. Помічним для розуміння транслявання досвіду проживання минулого є тринадцять ознак травми Гаді Бенезера.

У підрозділі 2.3 *“Діалог інтерв'юера і респондента та основні засади фіксації усних свідчень”* окреслено “слабкі місця” “співвавторства” респондента та інтерв'юера, зокрема, під час організації усноісторичних проєктів Голодомору. Дослідники загалом погодились, що в контексті суб'єктивності при проведенні інтерв'ю відіграють роль соціальний статус, професія, гендер; водночас наголошено на впливі обох сторін у процесі співбесіди (поняття “влади”). Недостатня підготовленість більшості учасників загальноукраїнського проєкту записування усної історії Голодомору 2007–2008 рр., хоча й призводила до створення “глухих” джерел, але подеколи відігравала позитивну роль, бо такими непідготовленими інтерв'юерами часто виявлялися родичі чи сусіди очевидців Голоду, – саме їм, а не незнайомцям з диктофонами в руках, свідки виявляли найбільшу довіру й готовність поділитися потаємними спогадами. Слабким місцем таких усноісторичних проєктів стало непередавання носіїв (здебільшого їх взагалі не було) та оригіналів розшифрованих свідчень до архівних установ. Констатовано, що часто недостатній методичний супровід проєктів був пов'язаний з певним етапом розвитку усної історії як історичного джерела та поспіхом через усвідомлення спільнотою записувачів неминучого відходу покоління і загрози втрати шансу для формування саме усноісторичного сегмента джерельної бази Голодомору (хоча, звісно, подеколи мали місце й кон'юнктурні мотиви). Спостерігалось некоректне включення до питальників запитань, які передбачали однозначну відповідь “так” чи “ні” (“чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна”, “чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів” та ін.), складних запитань, на які не можна отримати однозначну відповідь (наприклад, чи пам'ятає респондент голод 1932–1933 рр. і голод 1946–1947 рр.?), чого теорія усної історії пропонує уникати через імовірність подальшого нерозкриття відповідей. Акцентовано на ролі питальників у дослідженні явищ, на які вони спрямовані, оскільки укладачі питальника керуються засадничим розумінням подій, притаманного епосі, та історіографічним дискурсам.

У підрозділі 2.4 *“Специфічні риси усноісторичного наративу”* розкрито специфіку джерельної бази дослідження. Виокремлені етапи формування допомагають усвідомити контекст записування свідчень і тло епохи. Так, у свідченнях, записаних наприкінці 1980-х рр., увиразнюються сюжети совєтської пропаганди, які поступово слабнуть у міру віддалення від

епохи СРСР. Градація усної історії за віковою та гендерною ознаками сприяє коректному прочитанню наративу. Обмежене коло свідчень, залишене виконавцями, сформувало простір, заповнений досвідом виживання майже винятково жертв; хоча зрозуміло, що за тих умов межа жертви / виконавці часто виглядала досить умовною.

Як “контрнاراتиви”, на тлі здійсненого Кремлем архівоциду, свідчення про голод демонструють потужний інформаційний потенціал щодо стратегій виживання в умовах советського тоталітаризму; водночас вони виступають складником творення новітньої ідентичності, особливо в умовах російсько-української війни.

Артикульовані очевидцями ознаки травми, – словесні кліше, згадки про померлих членів родини із констатацією факту чіткого пам’ятання протягом усього життя обставин їхньої смерті від голоду, – присутні у текстах, а також при записуванні інтерв’ю (за умови фіксації таких ознак інтерв’юерами). З цим пов’язана уже згадана проблема недостатності наявної терміносистеми (див. 2.2), – тому доводиться вигадувати нові слова (наприклад, на ознаку сурогатного харчування) чи пристосовувати уже існуючі до описування ситуації (“пастиись”, “здихати” по відношенню до людей). Надзвичайно важливою є констатація цієї проблеми уже тоді, у розпал голоду, очевидцями, які його спостерігали.

Розуміння травматичності події та її наслідків для психіки очевидців дозволяє зрозуміти причини анонімізації надання свідчень. Адже саме відсутність вихідних даних про респондента використовувалася критиками усної історичних джерел як ознака недостовірності свідчення. Запропоновано трактувати травматичний досвід виживання під час Голодомору як чотириступеневу травму очевидців голоду.

Авторка демонструє, що заборона на згадку про голод, накладена советським тоталітаризмом, парадоксальним чином зіграла з ним самим злий жарт: за таких умов свідки мимохіть вдавалися до міжпоколіннєвої передачі досвіду виживання, мотивуючи оприлюднення бодай у родинному колі спогадів про померлих від голоду потребою отримати своєрідну моральну компенсацію за їхню смерть (а це, своєю чергою, доводить штучність голоду і відповідно – умисне убивство їхніх рідних). Водночас, у багатьох родинах, навпаки, страх внаслідок травми голоду та заборони на згадку про нього унеможливив таку передачу спогадів. Так тотальна заборона влади на згадку про голод звела нанівець вплив інформаційного простору на структурування пригадуваного голоду аж до кінця 1980-х років. А укоріненість пам’яті про Голодомор в індивідуальній пам’яті призвела до відносно легкої її трансформації у колективну.

Зафіксовані випадки втручання у текст свідчень на етапі його введення до наукового обігу є, за нашими даними, не надто чисельними, а відомі

випадки літературного редагування тексту задля “покращення” його сприйняття загалом не впливали на зміст ядра наративу.

Уже згадана мотивація свідків голоду виконати моральні зобов’язання перед убитими голодом родичами наклалася на готовність держави на початку – другій половині 2000-х років *нареши́ті вислухати* тих, хто вижив. Саме тоді і було сформовано основний масив (понад 50 тис. одиниць лише в державних архівних установах) усноісторичних джерел.

Компаративний аналіз усноісторичних джерел, записаних у різні часи, засвідчує наявність фактологічного ядра наративу (парадоксально гомогенного, незалежно від часу і місця записування), а також рефлексивного (сформованим під впливом життєвого досвіду, соціального і професійного статусу, інформаційного поля та ін. чинників).

У підрозділі 2.5 “*Усна історія і політика пам’яті: український досвід на тлі російських практик створення історичного наративу*” порівнюється український і російський досвід (не)пригадування голоду початку 1930-х рр. у трьох вимірах: з позиції комеморативних практик; з точки зору усноісторичних проєктів; у фокусі політики пам’яті. Індивідуальна пам’ять українців про голод органічно оприявилася в ініціативах “знизу” в облаштуванні, попри опір місцевих комуністів, меморіальних місць, присвячених жертвам голоду, ще наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. (а спорадичні випадки вшанування пам’яті убитих голодом фіксувалися уже у 1933-му та поч. 1940-х рр.), задовго до того, як держава активізувала свою участь у цьому напрямі політики пам’яті. Станом на 2020 р. кількість таких пам’ятників і пам’ятних знаків в Україні сягнула семи тисяч (із них лише понад 900 було споруджено у 2008 р.). За каденції Віктора Ющенка було реалізовано масштабні меморіальні проєкти – створено багатотомну “Національну книгу пам’яті жертв Голодомору”; на державне зберігання до регіональних архівів було передано бл. 67 тис. усних свідчень; до програми державного візиту внесено церемонію вшанування головою іноземної держави пам’яті жертв Великого Голоду тощо.

Російська політика пам’яті щодо голоду поч. 1930-х рр. і советського минулого загалом, віддзеркалюючи наростаючі агресивні мілітаризм, шовінізм та імперіалізм російської держави, реагувала на українську політику пам’яті щодо Голодомору стандартними звинуваченнями у політизації голоду. Втім на території РФ за межами Кубані авторці вдалося виявити лише один пам’ятник, присвячений голоду поч. 1930-х рр., – у районному селищі Малая Сердоба Пензенської області, та ще до 20-ти – на Кубані (при цьому сам голод майже не присутній у публічному просторі, його було заховано серед інших комеморативних заходів).

На відміну від пізнішого голоду, до публічного простору в РФ “допущений” голод 1921–1923 рр., і то передусім з точки зору вшанування

рятівника норвежця Ф. Нансена (як складова культурної дипломатії), а не жертв советського тоталітаризму (що мало би стати складовою осмислення власного минулого і засудження злочинів епохи СРСР). Водночас задля подальшого розкручування спіралі ненависті, мілітаризації і негативної мобілізації суспільства довкола культу війни і “страждань за батьківщину” реальні місця пам’яті про голод поч. 1930-х рр. повсюдно заміщаються нав’язливим нагадуванням про блокадний голод у Ленінграді під час Другої світової війни.

Подібно, попри наявність російських наукових шкіл усної історії, оприлюднені нечисленні свідчення про голод (записані етнологами у ході Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору) стосуються майже винятково Кубані, а понад півтисячі свідчень очевидців голоду початку 1930-х рр., нібито записані в інших регіонах головним істориком (скоріше – політруком) голоду Віктором Кондрашиним, як уже зазначалося, досі не оприлюднені. Натомість порівняння на основі усної історії досвіду обшуків в Україні і на Кубані засвідчує яскраву подібність навичок виживання та вилучення незернових запасів (що автоматично означає і однаковий підхід до ескалації голодування наприкінці 1932 року) в обох регіонах з переважаючим українським населенням.

У третьому розділі **“Усна історія Голодомору: особливості формування та специфіка функціонування історичного джерела”**, що складається з чотирьох підрозділів, представлено еволюцію усноісторичних джерел відповідно до запропонованої періодизації, а також наведено орієнтовні обрахунки відповідних сегментів корпусу усноісторичних джерел.

Підрозділ 3.1 *“Формування первинного масиву усної історії Голодомору від початку 1930-х до кінця 1980-х років”* фокусується на висвітленні політичного тла трьох історичних епох, яке впливало на формування масиву усноісторичних джерел – як в цілому, так і на окремих етапах, що позначалося на їх специфіці та потенціалі. У першому параграфі 3.1.1 *“Початковий етап (1930-ті рр.): усна історія Голодомору, оповідана очевидцями”* встановлено, що оприявлений наратив про голод зберігся в архівних фондах зарубіжних зовнішньополітичних відомств та спецслужб, публікаціях у пресі та спеціальних виданнях; він є спонтанним, фрагментарним, неусвідомленим, створеним поза рамками формалізованого питальника. Витворений у розпал голодової катастрофи, він подеколи є надто емоційним. Запропонований поділ цього масиву на три групи: а) листи, свідчення та статті про голод українських та закордонних діячів у західно-українській та іноземній пресі, а також у вигляді окремих збірок; б) іноземні першоджерела особового походження, спродуковані представниками дипломатичних місій, спеціальних служб і поліційних органів; в) першо-

джерела особового походження в УСРР: щоденникові записи, поетичні твори українців, листи до органів влади. Використовуючи сучасну методологію (концепт Лінн Абрамс), авторка визначає чотири інструменти для контролю над індивідуальною та колективною пам'яттю: *мовчання* (“приведено в дію” завдяки запровадженню низки спеціальних директив), *вишанування* (витворення пантеону нових героїв), *придушення* (обмеження пересування територією Голодомору, цензура, кримінальне переслідування за згадку про голод), а також *маніпуляції*. Чи не найбільш дієвим інструментом виявилася саме “маніпуляція”, що на практиці означало: створення позитивного іміджу СРСР; приховування голоду; тиск та обман іноземних журналістів; дискредитація свідків голоду і українських громад за кордоном загалом; використання відомих в західному світі діячів тощо.

Донесення інформантів, кореспондентів або власні спостереження, листи-свідчення громадян УСРР або їхні перекази, повідомлення біженців, так само будь-кого, хто офіційно залишав територію України, – це ядро джерельного масиву, спродукованого на цьому етапі.

Виокремлено інформаційні блоки усноісторичних джерел цього періоду: колективізація; “розкуркулення”; людоїдство; конфіскація збіжжя; конфіскація продуктів; опухання людей, помирання просто неба; смертність; поховання; стратегії виживання; перехід кордону з Польщею та Румунією; прогнозування голоду та констатація факту; штучність голоду; наслідки голоду; ситуація з харчуванням. Також запропоновано аналіз змістовних блоків за низкою інших характеристик: газетні жанри, авторство, тематична спрямованість, обсяг, ідентифікаційні ознаки свідчень, ступінь їх достовірності.

У другому параграфі 3.1.2 “*Німецька окупація (1941–1944): нові можливості для пригадування*” простежено створення усноісторичних джерел про Голодомор в умовах запроваджених підходів нацистської пропаганди щодо українських територій. Низка джерел свідчить про заходи окупаційної влади, пов’язані з голодом 1932–1933 рр., зокрема, про задум відкриття музею з відділом злочинів “більшовицького терористичного режиму” включно з голодом; намір відділу пропаганди Київської міської управи створити секцію політичного архіву; організацію виставки “Україна в совєтському ярмі” у Харкові; тематичні театральні вистави тощо. Такі дії засвідчують присутність голодування в індивідуальній та, вочевидь, колективній пам’яті українців. Виявлено дані про комеморативні практики під час окупації, зокрема, про організацію у 1942 р. на території 25-ти сільських управ в Ново-Санжарському районі на Полтавщині обліку померлих від голоду 1933 року та відкриття пам’ятників його жертвам у кількох селах.

Відомості про голод систематизовано у таких групах усноісторичних джерел: преса та різного роду видання, що виходили на території України,

а також Німеччині, США. Передусім це спогади очевидців, листи советських військовополонених, селян; художні твори (оповідання, новели, нариси, вірші); народна творчість про голод; статті на різну тематику, які включали наратив про голод (йдеться не просто про ритуалізовану згадку про голод як складову стандартизованого опису більшовицької політики в минулому, а про спогад з деталями, що стосуються досвіду певної особи, трагічних історій певних населених пунктів). До другої групи віднесено видання, що виходили на окупованій території України, а також в Німеччині; до третьої – видання та преса на вільній від нацистського режиму території. Порівняно з виокремленими у попередньому параграфі інформаційними блоками тут відсутні дві позиції (перехід кордону з Польщею та Румунією та констатація факту та прогнозування голоду), натомість присутня нова: причини голоду. Важливою віхою цього періоду стало поширення першого в українській літературі роману про голод, зокрема, шляхом його перевидань (“Марія” Уласа Самчука; перше видання: Львів, 1934; друге: Рівне, 1941; німецькомовне видання: 1943).

У третьому параграфі 3.1.3 *“Повоєнна доба (1945 – друга половина 1980-х рр.): ініціативи українців на Заході з донесення світові інформації про голод”* дисертантка окреслює обставини, за яких діяли бл. 250 тис. біженців з України, що їм вдалося уникнути репатріації до СРСР. Советська пропаганда витворила низку чинників, що полегшували просування її порядку денного на світовій арені. Так, вона масово запровадила обвинувачення очевидців голоду в нацизмі; активно використовувала світоглядну прірву між комуністичним та вільним від комунізму світами; повоєнну ейфорію та концепт “переможців не судять”; судові процеси; кафедри советології й русистики як осередки явного та прихованого впливу при західних університетах.

П’ять виокремлених авторкою етапів у межах повоєнної доби, прив’язаних до роковин голоду, демонструють ті чи інші особливості, специфічні обставини та форми оприлюднення свідчень. Встановлено, що на першому етапі (1945–1953), ще в таборах ДіПі, українські біженці ініціювали низку усноісторичних проєктів, де голод посідав чільне місце. Гарвардський проєкт соціальної історії міг би стати вибуховим через наявний інформаційний потенціал, якому, на жаль, інтерв’юери не дали розкритись. Однак навіть за таких обставин було зафіксовано низку надзвичайно цінних спогадів про Голодомор. Показовим щодо пригадування голоду став сенсаційний судовий “процес століття” (за визначенням французької преси) Віктора Кравченка (1949), оскільки свідчити про більшовицькі злочини зголосилися понад 5 тис. осіб; встановлено, що з кількох десятків відібраних на судові засідання свідків щонайменше п’ять свідчили про Голодомор. Другий період (1954–1963) відзначився публікацією другого тому

“Білої книги про чорні діла Кремля” із першою систематизацією наративу усноісторичних джерел Іваном Дубинцем (1955). Третій період (1964–1973) засвідчив вихід публікації, підготовленої Миколою Галієм на основі повідомлень тогочасної преси та іноземних діячів про голод (1968). Четвертий (1974–1983) позначився поширенням теми Голодомору в інформаційному просторі Заходу через “круглу дату” (50-ти роковини), зміну поколінь, інституалізацію української академічної науки в США та Канаді. Останній, п’ятий етап (1984–1991) знаменував визнання штучної природи голоду, зняття тавра “вигадки” зі спогадів про голод. Головним наслідком записування усної історії та її оприлюднення перед двома комісіями: з дослідження голоду Конгресу США (1984–1988) та Міжнародної з розслідування голоду (1988–1991) стало зняття заборони на згадку про голод в Україні, легітимація свідків голоду у правовому полі та зрештою – утвердження наративу про голод в академічному середовищі.

Підрозділ 3.2 “*Усноісторичні проекти в незалежній Україні*” присвячений аналізу процесів, пов’язаних із записуванням і оприлюдненням усноісторичних джерел. У грудні 1987 р. під тиском неспростовних фактів перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у доповіді, присвяченій черговій річниці проголошення советської влади, згадав про Голод 1932–1933 рр. в Україні. Заклики у пресі надсилати спогади та записувати інтерв’ю про голод, що невдовзі пролунали від С. Кульчицького, В. Маняка та Л. Коваленко, призвели до появи підготовленого останніми хрестоматійного на сьогодні видання “33-й: голод. Народна Книга-Меморіал” (1991) – першого в Україні за новітньої доби. Збережені листи очевидців голоду як до упорядників, так і до редакцій газет дозволяють зробити висновок про стилістичне редагування упорядниками першоджерела, обмежене незначними орфографічними й синтаксичними правками, без втручань у ядро наративу та зміст оповіді. Знайдено підтвердження планів подружжя підготувати другий том свідчень, який через, припускаємо, невіпадкову смерть В. Маняка (1992), так і не побачив світ. Втім публікації свідчень про злочин проти українського народу у місцевій пресі дедалі більше набирали обертів. На початку літа 1990 р. вийшов друком випуск “самвидавського” бюлетеня “Мелітополь. Меморіал”, присвячений голоду; з’явилася збірка свідчень О. Міщенка “Безкровна війна” (1990). Водночас і преса залишалася потужним майданчиком для оприлюднення спогадів про Голодомор.

Побачили світ публікації документальних джерел з партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (тепер – ЦДАГОУ) (керівник колективу упорядників – Р. Пиріг, 1990), згодом – також публікація “советських” документів з “урядового архіву” – фондів ЦДАВО України (відп. ред. С. Кульчицький, 1992).

Численні меморіальні заходи часів В. Ющенка (прийняття закону про Голодомор як геноцид, початок спорудження музею, наповнення новими сенсами єдиного дня пам'яті жертв голоду, кримінальне провадження проти його організаторів, протокол відвідування дипломатичними представниками пам'ятного знаку, а також записування усної історії, облаштування місць пам'яті, пошук місць поховання, фіксація імен і кількості померлих від голоду) стали можливими завдяки залученню до справи увічнення пам'яті жертв Голодомору широкого професійного і громадського загалу – архівістів, бібліотекарів, музейників, працівників апарату місцевих органів влади, державних установ, викладачів, вчителів, краєзнавців студентів, учнів, краєзнавців та ін. Зауважимо, що такі ініціативи пропонувалися Асоціацією дослідників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні (АДГУ) ще на початку 1990-х рр.

Наведено приклади низових ініціатив у різних регіонах зі спорудження пам'ятників та записування усної історії у 1990-х рр. Становлення усної історії як напряму соціально-гуманітарних досліджень мало місце уже у 2000-х рр., коли значна частина покоління першоочевидців уже відійшла, лишаючи до записування уже не “дорослі”, а переважно “дитячі” спогади Голодомору із відповідною “втратою” низки інформаційних блоків (економічне, культурне, релігійне та соціальне життя села і родини до колективізації, опір селянства тощо). Ініціатива у записуванні усної історії Голодомору почала переходити до фахових академічних і освітніх установ, хоча залучення нефаківців до усноісторичних проєктів тривало.

Непересічною подією в житті українського суспільства, передусім – професійної спільноти архівістів, істориків, освітян, – попри низку недоліків, – став загальнонаціональний проєкт зі створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору 2007–2008 рр., у процесі якого було записано, за нашими підрахунками, бл. 67 тис. інтерв'ю. Після зміни політичного режиму, у контексті здійснення четвертим президентом В. Януковичем “археоциду” (знищення вже оприлюднених джерел, тобто археографічних публікацій) з мережі Інтернет масово вилучалися тематичні електронні ресурси про Голодомор. “Стерилізація” мережевого середовища у 2010–2011 рр. заторкнула передусім офіційні вебсайти центральних і регіональних органів влади (зокрема, їх архівних підрозділів) та органів самоврядування. Початок 2010-х рр. продемонстрував, з одного боку, подальші маніпуляції влади з тематикою Голодомору й використання концепту його заперечення як зброї проти українців шляхом зачищення публічного простору, а з іншого, – маніфестацію місцевих та академічних ініціатив із записування усної історії. Початок російсько-української війни 2014 року змістив фокус дослідників на нову проблематику – війну, волонтерство, біженців, Майдан.

Підрозділ 3.3 “*Тематичні мережеві ресурси за цифрової доби*” пропонує класифікацію наявних електронних ресурсів з проблематики Голодомору, передусім тих, що містять джерела особового походження. До першої групи віднесено *спеціалізовані електронні архіви* (електронний архів Голодомору; електронний архів Українського визвольного руху; цифровий архів Голодомору; сайт Національного музею Голодомору-геноциду; Інтернет-архів епохи Голодомору та Ресурси Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC); Агрегатор “Голодомор: Бібліотека ресурсів”; Проєкт МАПА). Другу групу становлять *спеціальні тематичні ресурси*; третю – *тематичні розділи / сторінки неспеціальних ресурсів*; четверту – *живі свідчення*. Мінімум кілька тисяч усноісторичних джерел було втрачено під час “археоциду” (2010–2011); фахівцями було також встановлено, що кількатисячний масив усної історії, акумульований на сайті “Україна–3000”, було знищено під час хакерської атаки.

Підрозділ 3.4 “*Кількісні параметри масиву усноісторичних джерел Голодомору*” систематизує авторські обрахунки орієнтовних обсягів масиву усної історії у трьох параграфах. У параграфі 3.4.1 “*Актуалізований сегмент корпусу джерел особового походження початку 1930-х – початку 2020-х рр.: опублікований наратив*” представлено способи, форми і види оприлюднення усноісторичних джерел та джерел особового походження на тлі динаміки їх продукування та спеціальних проєктів.

Протягом першого періоду (1930-ті рр.) описи голоду були зафіксовані: у пресі та листах (до родичів за кордоном) – бл. 1300 одиниць усноісторичних джерел; у документах дипломатів та іноземних спецслужб – бл. 650-ти; у джерелах особового походження – понад 60; у збережених листах до совєтської преси та органів влади – бл. 500 одиниць. Другий період охоплює німецьку окупацію; охоплює бл. 190 свідчень. Третій, повоєнний період, поділений для зручності на п’ять етапів, рамки яких визначаються черговими роковинами. Свідчення записувалися й оприлюднювалися за межами України. Протягом першого етапу (1945–1953) вдалося виявити понад 170 свідчень; другого (1954–1963) – понад 160; третього (1964–1973) – бл. 36; четвертого (1974–1983) – бл. 118; п’ятого (1984–1991) – бл. 230. Вторинних джерел (художніх творів) було опубліковано протягом третього періоду понад 160. Четвертий період (1988–2023) демонструє найбільшу кількість записаних та оприлюднених уже в Україні спогадів про голод. При обрахунках ми послуговувалися не лише опрацьованими *de visu* публікаціями, але й даними довідково-інформаційних джерел. Ідентифікувати спогади та відокремити їх від історико-краєзнавчих розвідок допомагали формулювання “я пам’ятаю”, “я свідок”, “страшно згадати”, “це було в...”, згадки про смак хліба, їжу того часу, описи поховань у масових могилах тощо. Динаміка оприлюднення свідчень про голод варіювалася, однак на

“вершину” інтелектуальних зусиль академічної та аматорської спільноти піднялась у 2007–2008 рр.: з урахуванням спогадів, оприлюднених у регіональних виданнях районного чи міського рівня, загальний масив опублікованих свідчень сягає бл. 13 300 одиниць. Несподівано фіксується високий показник оприлюднення спогадів про Голод у пресі у першій половині – середині 2010-х рр. (660 свідчень за 5 років проти 420 – за попередні 20 років, з 1988 по 2007 рр.) – вочевидь, поштовхом став початок російсько-української війни у 2014 році.

Орієнтовний обсяг запровадженого до наукового й суспільного обігу масиву усноісторичних джерел упродовж трьох з половиною десятиліть новітньої доби (1988–2023) становить бл. 25 500 свідчень (бл. 24 300 у збірках та бл. 1180 у пресі).

Остаточні розрахунки масиву оприлюдненої усної історії виглядають таким чином. За 1930-ті роки – бл. 2500 джерел особового походження; за 1941–1945 – бл. 190 одиниць усноісторичних джерел; за 1945–1991 рр. – понад 710 свідчень та понад 160 вторинних джерел (художні твори); за 1988–2023 – бл. 25 500.

У підрозділі 3.4.2 “Свідчення про голод у державних архівних установах України: формування колекцій” дисертантка простежує динаміку та хід записування й концентрації усноісторичного сегмента джерельної бази Голодомору українськими архівістами. Показово, що задовго до зацікавлення державою цією проблематикою, ще наприкінці 1980-х рр. – 1990 р., деякі регіональні архіви почали формувати колекції таких джерел (державні архіви Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської та Волинської областей). За первісними обліковими даними, зібраними Держкомархівом протягом 2008 р., в архівах було зосереджено 67 тис. свідчень; з них третину записали самі архівісти (за Л. Левченко – 22 000; за О. Удодом – 20 675); решту, – майже 44 700 свідчень, – зібрали й передали на державне зберігання інші інституції. На кінець 2008 р. уточнена загальна цифра сконцентрованих в архівах усних свідчень перевищувала 72 500 одиниць. Очікувалося, що згодом вона зможе сягнути 200 тис. свідчень.

Аналіз даних путівників, анотованих реєстрів описів, інших довідкових видань та електронних ресурсів державних архівів, а також консультації з колегами-архівістами дали можливість верифікувати наявний масив колекцій усних свідчень, що зберігається в регіональних архівах (станом на початок лютого 2023 р.). Обліковою документацією підтверджена концентрація в архівах бл. 77 тис. одиниць усних свідчень (загалом сформовано бл. 1300 справ). За уточненими даними, найбільші масиви усних свідчень були сформовані в державних архівах Чернігівської (бл. 26,4 тис. одиниць), Миколаївської (бл. 13,2 тис.), Вінницької (бл. 6 тис.), Дніпропет-

ровської (бл. 5 тис.), Херсонської (4,6 тис.), Одеської (бл. 3,5 тис.), Хмельницької (3,5 тис.), Харківської (2,8 тис.), Черкаської (2,3 тис.), Запорізькій (1,7 тис.) областей, також у державному архіві м. Києва (4,8 тис.). Натомість, як виявилось, відповідні фонди в державному архіві Кіровоградської області не було створено; надто скромними видаються колекції зібраних свідчень у державних архівах Київської (бл. 300 од.), Сумської (266 од.) областей; колекція Державного архіву Херсонської області була викрадена (і, ймовірно, знищена) російськими окупантами; у зв'язку з бойовими діями не видається можливим встановити наявність та обсяг архівних колекцій в Луганській, Донецькій областях (втім, у нас немає підстав вважати, що їх спіткала доля, відмінна від долі херсонської колекції усної історії Голодомору).

У процесі впорядкування усноісторичних колекцій відбулося радикальне зменшення обсягу свідчень, що зрештою були передані на державне зберігання і визначили кінцеві обсяги відповідних фондів. Можна припустити, що більшість “забракованих” оповідей не пройшли експертизу цінності з огляду на якість записування або змістове навантаження. Розбіжності в підрахунках могли виникнути також внаслідок виключення зі звітної документації свідчень, що збиралися не архівістами і не були передані до державних архівних установ, а також внаслідок відокремлення від власне свідчень тисяч аркушів-анкет, що використовувалися для інтерв'ювання. Деякі архіви групували такі документи в окремі справи (зокрема, у Вінниці 57% справ становлять саме анкети, 43% – спогади та свідчення). Є підстави припускати, що при формуванні колекцій свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. усна історія повосенного голоду 1946–1947 рр. не завжди включалася до фонду (з відповідним розширенням його хронологічних рамок) і подеколи утилізувалася. Тисячі свідчень після 2008 р. залишилися в приватних архівах у краєзнавців, істориків, викладачів університетів, шкільних учителів, інших ентузіастів. Недбалим виявилось ставлення і до аудіовізуальних джерел: із записаних 1506 одиниць відео- та 74 аудіозаписів, про які звітували у 2008 р., згодом вдалося натрапити на сліди лише 19-ти відеосюжетів (Донецька область, їх доля невідома): один відеозапис зберігається в Житомирі.

Аналіз утворення архівних колекцій масиву усної історії Голодомору, разом із розглядом в динаміці стану облікової документації, дозволяє простежити етапи формування колективної пам'яті про голод як ресурсу для записування спогадів про геноцид.

Параграф 3.4.3 “*Усна історія голоду в бібліотечних, музейних та освітніх закладах*” фокусується на третьому компоненті масиву усної історії Голодомору, записаної й акумульованої в Україні. Доводиться констатувати, що загалом це – найменш досліджений компонент джерельної бази,

відомості про який (передусім це стосується музейних колекцій) загалом є вкрай фрагментарними.

З-поміж колекцій провідних установ загальнонаціонального рівня – Національний музей Голодомору-геноциду, НБУВ ім. В. І. Вернадського, “Музей Івана Гончара”, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького, Шевченківський національний заповідник (м. Канів) та ін. Значними є окремі зарубіжні колекції (Норвезький Нобелівський інститут в Осло, Бібліотека Гарвардського університету, Національна бібліотека Австралії, Історичний архів Фундації Шоа університету Південної Каліфорнії; інші провідні західні осередки представлені у підрозділі 3.3. Записи усних свідчень зберігаються також в освітніх закладах: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Запорізький національний університет, Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка у Кропивницькому, Бердянський національний педагогічний університет (до окупації), Донецький національний університет ім. Василя Стуса (до окупації) та ін. Напіваматорські колекції спогадів про голод, що створювалися переважно з ініціативи краєзнавців, методистів та вчителів історії, активно концентрувалися в шкільних (переважно сільських) музеях. Проте нині доля багатьох із них, як і кількості таких усноісторичних джерельних масивів, невідома. За обережними оцінками дисертантки, загальний обсяг тематичних колекцій усноісторичних джерел Голодомору, акумульованих в бібліотечних, музейних, освітніх та інших закладах, приватних зібраннях (з урахуванням незареєстрованих і необлікованих матеріалів) може сягати 6 тис. свідчень. Розуміння обсягів і ступеню наповненості більшості колекцій ускладнюється їх чисельністю, географічною розпорошеністю, різним статусом інституцій, експозиційним і фондовим розмаїттям, війною.

Проблема їх використання полягає в тому, що дотепер вони повноцінно не долучені до сучасного інформаційного середовища і не представлені ані в традиційних довідниках, ані в електронних довідкових ресурсах. До того ж, значні сегменти місцевих колекцій усноісторичних джерел, вочевидь, втрачені – це стосується передусім регіональних (місцевих) краєзнавчих, а також шкільних музеїв на територіях, окупованих російськими військами.

Четвертий розділ **“Інформаційний потенціал усних свідчень: джерело-знавчий вимір”** складається з трьох підрозділів. У ньому співвідношення документальних та усноісторичних джерел, їхні основні інформаційні блоки розглянуто, зокрема, крізь призму фіксації в документальних джерелах та усній історії обшуків та вилучення їжі як ключових інструментів геноциду; на прикладі спеціального розділу (модуля) ПС-Атласу “МАПА”, розробленого авторкою на основі даних усної історії, продемонстровано

перспективи застосування новітніх геоінформаційних технологій у студіях Голодомору.

У підрозділі 4.1 “*Основні інформаційні блоки джерельної бази студій Голодомору. Офіційна документація vs джерела особового походження*” акцентовано на співставності обох видів джерел та їхній взаємодоповнюваності, при змістовних прогалинах обох видів, спричинених архівоцидом у першому випадку та пізнім записуванням – у другому. Усноісторичні джерела дають змогу виокремити чотири послідовні періоди розгортання подій, що припадають на добу Голодомору, реконструювати їх послідовність (дії влади напередодні Голодомору; межа, що означила перехід голодування в “голодовку”; входження в тотальну “голодовку”; повернення до життя). Спільною для усіх наративів є атмосфера терору, пограбування, загання селян до колгоспів, голодування, страждання родини. Значною мірою зміст свідчень визначає вік респондента на початок 1930-х рр. Старший за віком респондент міг осмислити події, що трапились, вмістити їх у певний контекст, чітко викласти їх перебіг, назвати прізвища, дати, місця подій. У підлітків, а особливо дітей, пам’ять зберігає факти смерті рідних і сусідів, образи активістів, насильства над родиною, людоїдства. Діти також пронесли крізь життя смаки, запахи й кольори Голодомору.

Аналіз усноісторичних джерел засвідчив, що в загальній масі оповідей майже відсутні свідчення ідейних активістів – виконавців злочину. Натомість відкрилася можливість реконструювати елементи вбивчого механізму, застосованого владою з кінця 1932 р., адже наративи містять, зокрема, масові описи процедури обшуків як точки відліку перетворення голодування на голод; методи діяльності пошукових бригад та широкий набір інструментів, що їх використовувала влада в намаганні здолати селян, розколоти сільську громаду, поділити її на ворогуючі табори.

Невіддільним елементом усної історії Голодомору є опис вилучення продовольства – як зернового, так і незернового. Саме вилучення незернових запасів і їжі стало основним знаряддям масового вбивства. Тим часом в документальних джерелах епохи Голодомору, які пережили архівоцид, інформація щодо вилучення незернових запасів здебільшого відсутня. З іншого боку, інформативною є офіційна документація низового рівня, – довідки, звіти про ситуацію в сільській місцевості, укладені чекістами та місцевими осередками КП(б)У. Такі документи містять детальний фактаж щодо: невиконання плану хлібозаготівель; голодування на селі (при цьому розмежовуються колгоспники та одноосібники); засилання уповноважених; опору селян; обшуків та посилення репресій; організації посівної кампанії (а отже – дані про харчування селян) тощо. Водночас в обох видах джерел присутні відомості про примусове повернення українців з-поза меж УСРР; дитячу смертність; тортури і насильство; непоховані трупи на вули-

цях; спроби батьків врятувати дітей шляхом переміщення їх до міст і залишення там; спроби втеч селян до Білорусі та Росії як стратегія виживання; режим “чорних дошок” тощо.

У підрозділі 4.2 *“Оприявлення механізму геноциду в документальних джерелах і свідчення про конфіскацію незернових запасів в усній історії”* висвітлено тотальне позбавлення мешканців сіл УСРР запасів харчів як інструмент перетворення голодування на Голодомор крізь призму документальних та усноісторичних джерел. “Мозковий штурм” Сталіна щодо винайдення рішення для упокорення селянства, партійної верхівки та містян України унаочнюється 2 липня 1932 р., коли він делегував на Всеукраїнську партійну конференцію В. Молотова і Л. Кагановича та артикулював своє незадоволення В. Чубарем та С. Косіором. Точкою відліку для наростання рішень, що диригували Голодомор, став сумнозвісний лист Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р.; він розвивав пропозиції вождя, викладені у листі від 2 липня.

Наступним етапом стало розроблення механізму карального штрафування у листопаді 1932 р., що з часом трансформувалось у повальні обшуки. Акцентовано увагу на тому, що відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. “Про заходи з посилення хлібозаготівель”, винними перед державою визнавалися як колгоспники, так і одноосібники. Ця постанова дозволяє викрити популярну міфологему совєтської і російської пропаганди про те, що удар голодом нібито спрямовувався винятково на селян, які не вступили до колективного господарства, а сумлінні члени останнього були забезпечені їжею. Навпроти, за даними усноісторичних джерел, під час голоду “під прицілом” опинялися всі селяни: відповідно до трактування ситуації Кремлем, належність до колгоспу не захищала селян від потенційних обшуків і не знімала з них провини за невиконання плану хлібозаготівель, а навпаки, обтяжувала у випадку провалу плану хлібозаготівель констатацією “крадіжки” селянами зерна у держави через аванс. Дисертантка привертає увагу до малоцитованої, але вкрай важливої тези у постанові ЦК КП(б)У “Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп” від 18 листопада 1932 р. про зосередження “ідеологів та організаторів куркульського саботажу” у містах. Відповідно, по містях треба також завдати превентивного удару з метою “попередження контрреволюційних виступів”.

В один день, 18 листопада 1932 р., було сформовано три рівні боротьби з українським селянством, яке “зривало” “хлібопоставки”. Перший рівень удару мав бути завданий мобілізованими колгоспниками; другий (партійний) – мобілізованими комуністами (часто не знаючи офіційної термінології документів, очевидці голоду згадували їх як “уповноважених”) для боротьби за виконання плану у колгоспах; третій (чекістський) – із залу-

ченням ДПУ. Розпорядчі документи від 11, 18 та 20 листопада створили нормативне підґрунтя та відкрили шлях до обшуків селянських господарств як інструменту реалізації Голодомору. Наведена низка директив, датована листопадом-груднем 1932 р., а також новорічна телеграма Сталіна від 1 січня 1933 р. доповнюють сучасне розуміння обшуків як інструменту геноциду.

Запропоновано систематизацію вилучених продуктів харчування, що фігурують у свідченнях очевидців і стосуються саме кінця 1932 – початку 1933 рр., за такими категоріями: “Все” (“забрали все” – страхітливо ємна дефініція, що охоплювала усі наявні продукти і періодично – майно; по суті – смертний вирок родині); “Врожай” (переважно асоціюється із зерновими); “Зерно” (різні стадії оброблення); “Харчі, продукти, їжа, їстівне” (неідентифіковані); “Продукти” (частково названі); “Овочі, городина та бобові” (узагальнені), “Вирощене в господарстві” (не назване).

У підрозділі 4.3 “Сучасні підходи до картографування усної історії Голодомору” йдеться про можливість візуалізації усної історії Голодомору через картографування її даних за допомогою сучасних геоінформаційних технологій. Авторкою було укладено модуль інтерактивної карти Голодомору у рамках ГІС-проекту “МАРА”, ініційованого 2012 р. Українським науковим інститутом Гарвардського університету.

До фінальної версії бази було включено дані про 1962 населених пункти із свідчень 3451 особи. Дисертантка виокремила п’ять основних інформаційних блоків (з різними категоріями всередині, разом – 25 груп): 1) конфіскація (їжі, речей; зернових запасів; незернових продуктів; знищення готової їжі; худоби); 2) канібалізм; 3) опір (індивідуальний, організований, збройний, убивство, саботаж); 4) стратегії виживання (пов’язані з колгоспом, селом/містом, продаж речей на їжу; відсилення дітей; зовнішня допомога, збереження корови; 5) годування колгоспників.

Отримані дані дали можливість оприятити певні особливості *повсякдення проживання Голодомору*. Наповнення рубрик унаочнює процеси, пов’язані з розгортанням голодування, на рівні села і району / районів. Встановлено, що найчастіше згадуваним у свідченнях параметром є конфіскація харчових запасів (в середньому на 10 населених пунктів припадає 13 згадок). Методом випадкової вибірки доведено, що цей показник залишається практично незмінним у різних регіонах (опрацьовані дані по Житомирській, Черкаській та Дніпропетровській областях). Близько третини респондентів фіксують випадки канібалізму. Гранично малою є кількість свідчень із згадками про опір (150 одиниць; 3,5% від загального масиву; вочевидь, сталінський “нищівний удар” досяг мети, і селянство було зламане голодуванням, або ж історики запізнилися із записування спогадів про голод, встигнувши зафіксувати переважно дитячий досвід

виживання у межах родини). Найчисельнішою підрубрикою у групі “стратегії виживання” (1859 свідчень) є “позародинна” допомога (приватні ініціативи сусідів, далеких родичів, учителів, посадовців колгоспу; 756 випадків; 40,7%); третина селян пробувала рятуватися втечами з села (654 згадки; 35,2%).

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження розв’язує проблему наукової реконструкції процесу формування та функціонування корпусу усної історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що, поряд із документальним масивом, став істотним складником джерельної бази студій Великого Голоду.

Основними теоретичними та практичними результатами дисертаційного дослідження, виконаного у вигляді монографії, стали такі положення:

1. Аналіз історіографічних джерел, з урахуванням міждисциплінарного характеру праці (вона торкається проблем історії України, джерелознавства, архівознавства, усної історії, студії геноцидів, травми та пам’яті), дає підстави стверджувати, що досі подібне комплексне дослідження не проводилося. Втім окремі аспекти джерельної бази студій Голодомору, зокрема її усноісторичного сегменту, порушені у дисертаційному дослідженні, знайшли висвітлення в історіографії. Перші спроби наукового аналізу обставин, перебігу і наслідків голоду були здійснені ще в 1930-х рр.; подальші студії мали місце у низці країн, де опинились біженці з України після Другої світової війни. Певні сюжети знайшли висвітлення у широкій палітрі студій сучасних українських та зарубіжних дослідників. Зокрема, пропонувалися різні схеми систематизації джерельної бази, досліджувався стан збереженості та місцеперебування її окремих сегментів в Україні та за кордоном. Дослідження усної історії представлені теоретичними працями, в яких висвітлювалися загальні питання співвідношення пригадування, політики пам’яті та офіційного дискурсу; проблеми травми; функцій джерела, що має доказову силу; взаємодії інтерв’юера з респондентом та їхнього впливу на усноісторичне джерело як кінцевий продукт інтерв’ю тощо.

Окрему групу становлять праці, що спеціально торкаються питань створення наративу про голод у різні історичні періоди, зокрема про свідчення іноземних подорожувальників; реакцію українців за межами УСРР про голод; місце тогочасної преси в інформуванні про голод; обставини та ідеологічні підвалини окупаційного життя за часів Другої світової війни; життя у таборах для переміщених осіб і намагання зібрати/передати вільному світові свідчення про голод; симбіоз спогадів і наукових розвідок; художні твори з вплетінням наративу про голод; советська/російська пропаганда проти голоду та ін.

Осібнo можна говорити про вступні статті до збірок усноісторичних джерел та спеціальні розвідки про історію та засади організації проєктів усної історії Голодомору; студії з джерелознавства усної історії; архівознавчі публікації щодо формування усноісторичних колекцій; студії про окремі аспекти повсякдення Голодомору, висвітлені за допомогою усної історії.

На сьогодні як в Україні, так і за її межами практично всі дотичні базові документальні комплекси в цілому вивчені. У джерельній базі Голодомору ми, усвідомлюючи певну умовність такого підходу, виокремлюємо два основних сегменти: документальні (офіційні) та усноісторичні джерела.

Документальний сегмент передусім становлять: документи вищих союзних органів влади і управління; республіканського, регіонального та низового рівнів; ДПУ УСРР і демостатистичні матеріали. Факторами, які значною мірою визначили обсяг і зміст сегменту документальних джерел, стали: інформаційна війна проти голоду, архівоцид, специфіка інформаційного наповнення та тотальна заідеологізованість масиву документальних джерел, недоступність російського сегменту офіційної союзної документації.

2. Авторкою запропоновано нові підходи до оцінки співвідношення масивів офіційних джерел та джерел особового походження. У структурі останніх виокремлено шість груп: 1) усна історія (свідчення) та мемуари; 2) листи; 3) матеріали з описом голодування, зібрані іноземними журналістами та оприлюднені у формі статей у пресі; 4) документи, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ; 5) поетичні та прозові тексти, створені в 1930-х роках та під час Другої світової війни; 6) щоденники та щоденникові нотатки.

Таке структурування усноісторичних джерел дозволяє залучити до аналізу Голодомору ширше коло джерел особового походження, співставляти тематичні блоки, які вони містять, та реконструювати повсякдення періоду голоду не лише безпосередніх свідків (англійською точніший термін: *survivors*), але й очевидців (*eye-witnesses*), зокрема, містян. Іншою перевагою такого підходу до систематизації джерел – переконлива демонстрація тяглості свідчень вже від 1932 р., що спростовує совєтську пропагандистську тезу про очевидців голоду як “нацистських колаборантів”.

Факторами, які визначили обсяг і зміст усноісторичного сегменту джерел, стали: інформаційна війна проти голоду; сотня тисяч “авторів” наративів про голод; різноплановий соціальний та професійний статус авторів свідчень (селяни, містяни, службовці, партійці, дипломати; громадяни СРСР, іноземці); різноманітні канали комунікації, якими вони намагалися донести відомості про голод: листи до родичів, інтерв'ю, щоденникові нотатки чи спогади, написані “для себе”, мемуари, призначені для публікації, звернення до владних інституцій чи посадових осіб; наявність різних

країн та різних часових рамок поширення персонального наративу про голод, залежно від чутливості влади до тематики голоду.

Специфічними рисами усноісторичного сегменту виступають: недотримання класичних/хрестоматійних засад теорії усної історії; паралельне функціонування різноформатних, різночасових, різновидових свідчень (актуалізовані і неактуалізовані; анкети чи спогади; збережені оригінали чи публікація джерела як оригінальна форма його існування); залежність змісту від часу записування / віку респондента на момент голоду; гендерний аспект наративу; вплив травми та інформаційного поля.

З'ясовано, що подібно до документальних джерел, які постраждали від архівоциду, можемо констатувати серйозні втрати джерел особового походження. У багатьох випадках не збереглися оригінали в аудіовізуальному форматі або транскрипти публікацій у пресі, листи до органів влади того часу та листи, передані за кордон. Значні лакуни спостерігаються і в масиві усної історії, записаної вже в незалежній Україні.

3. Проблема використання усноісторичного джерела має кілька “больових” точок, пов’язаних із впливом на нього політики пам’яті, інформаційного простору, часу, індивідуальних особливостей пригадування, травматичності події, постаті інтерв’юера. Продемонстровано, що усна історія відіграє особливу роль як історичне джерело на теренах Східної Європи та в країнах, де попередні тоталітарні режими чинили злочини геноциду. Чотири трибунали, організовані світовою спільнотою для покарання за злочин геноциду, засвідчують легітимізацію усної історії не лише як історичного джерела, але й в якості правового доказу, що також актуально для студій Голодомору.

Показано деякі відмінності у підходах західних та українських дослідників щодо трактування усної історії. У західному академічному світі усна історія сприймається радше як специфічний вид пригадування або джерело для дослідження локальних, часто упосліджених груп (за винятком хіба що усної історії, яка записується в рамках збирання доказів для доведення злочину геноциду). Натомість в Україні (не в останню чергу – через умисно деформовану тоталітарною державою джерельну базу історичних студій) усна історія як метод поступово виокремилась із ніші певного літературного жанру та джерела дослідження традиційної культури для етнологів і фольклористів та трансформувалася на повноцінне історичне джерело.

Встановлено, що травматичність події, за умови неблокування спогадів психікою очевидця, не є перешкодою для пригадування: свідок голоду буде пам’ятати певне ядро події навіть на значній часовій відстані. Саме цей фактор часу, з одного боку, та політика заборони на згадку про голод, з іншого, призвели до формування первісного масиву джерел в умовах

“інформаційної тиші”, що тривала десятиліттями; наявне “порожнє” інформаційне поле жодним чином не впливало на травматичний спогад. Лише з кінця 1980-х рр. воно почало виразно насичуватися знанням про Голодомор. Це, безумовно, справляло вплив на масив усної історії, що продовжував накопичуватись протягом трьох десятиліть років існування незалежної української держави. Але водночас його порівняння з первісними і повоейними наративами, оприятвленими на Заході, демонструє парадоксальну гомогенність змістового ядра оповідей: незважаючи на регіональні особливості та індивідуальний досвід проживання трагедії, ключові параметри свідчень залишалися незмінними (часові рамки, перебіг і наслідки обшуків, стратегії виживання, форми репресій, рівень голодування і смертності та ін.).

Базуючись на симбіозі факторів впливу офіційного наративу, пам’яті та пригадування травматичної події, дисертантка наполягає на виокремленні в усноісторичних джерелах Голодомору, на додачу до зазначеного вище *фактографічного ядра свідчення* (воно верифікується тисячами інших свідчень, а в деяких випадках і документальними джерелами), також *рефлексивної частини свідчення* (роздуми над причинами голоду, акторами, винними, наслідками – ширшими, аніж наслідки для родини оповідача). Саме цей, другий компонент усноісторичного джерела, містить неминучі пізніші нашарування інформаційного поля. Таке розмежування дозволяє уникнути підваження змістовного компоненту фактографічного ядра усноісторичного джерела.

Виокремлено головні чинники, які можуть істотно впливати на якість інтерв’ю: професійну (не)підготовленість інтерв’юера; “тиск часу” через усвідомлення невідворотного відходу покоління першоочевидців; травматичність події.

Очевидною (відповідно до чинних методологічних засад усної історії) є проблемність реалізації повноцінного записування усної історії у випадках залучення до проєктів непідготовленої молоді (і навіть дітей). Водночас авторка акцентує увагу на такому часто непоміченому дослідниками позитивному наслідку інклюзивності інтерв’юерів (всупереч західним рекомендаціям щодо організації інтерв’ю), як здатність дітей “розговорити” респондентів, які відмовлялися свідчити про голод незнайомцям: саме довіра до односельців чи власних онуків допомагала очевидцям голоду долати психологічний бар’єр та долучатися до формування масиву усної історії Голодомору.

Встановлено, що з боку інтерв’юерів на якість оприятвленого усноісторичного джерела (і, відповідно, на стан історичних студій з тематики) серйозно впливає археографічна культура видання: фаховість археографа в передаванні тексту наративу; повнота даних легенди, передусім місце

перебування свідка в момент голоду; географічна диспропорція записування усної історії; розпорошення місць архівного зберігання усноісторичних джерел у разі їхнього передавання на зберігання; відсутність таких даних для низки колекцій усноісторичних джерел. Дотичними є проблеми репрезентації розшифрованих свідчень – літературне редагування наративу при підготовці до публікації, “прибирання” русизмів, а також включення до усноісторичного корпусу “сфальшованих” свідчень (насправді їх є мізерна кількість у структурі сотисячного масиву).

4. Сформований упродовж дев’яти десятиліть усноісторичний масив студій Голодомору демонструє низку властивостей. По-перше, це гендерно-вікові особливості: спогади жіночі, чоловічі (автобіографічна пам’ять, “пам’ять-спалах”) та дитячі (“пам’ять-спалах”). Епізодичні й неструктуровані у випадку пригадування голоду *дитиною* та більш логічно побудовані, часто із залученням роздумів щодо політичних аспектів та соціального життя громади в *чоловіків*; *жіночі* ж спогади можна умовно помістити посередині між цими двома полюсами.

По-друге, це також емоційність усної історії, що різко посилюється в разі особливої травматичності описаного досвіду (очевидці до кінця життя картають себе, що не змогли врятувати когось; їм постійно сняться померлі від голоду родичі; запах акації асоціюється з голодом і смертю). Саме це стало одним із чинників, що стояли на перешкоді інтеграції масиву усної історії Голодомору до академічних студій.

По-третє, це витворення *специфічної терміносистеми* (різноманітні означення сурогатних харчів; визначення “здихати”, “повзати” тощо), так і визнання відсутності адекватної терміносистеми для опису надзвичайно травматичної події.

По-четверте, *висока травматичність* побаченого під час голоду часто є артикульованою або спостереженою.

По-п’яте, фіксується вражаюча *уніфікованість наративу в різних регіонах*, що походить з уніфікованості досвіду проживання Голодомору на всій “території Голодомору”, окресленої адміністративними кордонами УСРР. Нарешті, походження майже всіх свідчень з середовища *жертв* означає, що ми маємо вкрай небагато оповідей від *виконавців*.

5. Сучасна війна, розв’язана Російською Федерацією (що по суті є продовженням геноциду 1932–1933 рр.), дозволяє краще зрозуміти відмінності в історичній політиці України та російські практики спотворення історичного наративу про голод. Півстолітня інформаційна війна проти визнання Голодомору советського Кремля та тридцятилітня – російського, доповнюють логіку Росії в цій сфері. Звідси педалювання тез про погану погоду, посуху й неврожай; потребу годувати місто та армію; лідарство та провину селян, які нібито не засіяли поля тощо; нападки на третього

Президента України Віктора Ющенка, який “вивільнив” пам’ять про голод, ініціювавши масштабний загальнонаціональний проєкт “Національна книга пам’яті жертв Голодомору”, трансформував *індивідуальну* пам’ять про Голодомор на *колективну*, і включив цю, *уже не індивідуальну*, а *колективну* пам’ять, до комеморативних практик; опір комуністів його діяльності; локальні битви у Харкові проти монумента; перебування сенсів шляхом оголошення 2003 року (70-ті роковини Великого Голоду) роком Росії в Україні; пристання четвертого президента Віктора Януковича на російський концепт спільного “загальносоюзного голоду” тощо. Аргументовано, що йдеться не про окремі спорадичні кроки й спроби придушення відомостей про голод, а саме про системну, продуману та добре організовану *інформаційну війну*.

Глибше занурення в проблематику засвідчило наявність в Україні потужного руху пригадування та комеморації знизу: поминання померлих від голоду були зафіксовані уже в 1933 році; їх відновили в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. разом із встановленням пам’ятників і пам’ятних знаків. Виявлено, що ініціативи, реалізовані згодом Віктором Ющенком, були запропоновані ще на початку 1990-х рр. Асоціацією дослідників Голодомору; із 7000 пам’ятних знаків на пошану жертв Голодомору лише понад 900 було встановлено у 2008 р., під час каденції В. Ющенка; а оприлюднення низки свідчень очевидцями було їхньою своєрідною реакцією на заперечення Голодомору з боку комуністів.

Загалом, аналіз діяльності АДГУ засвідчив, що саме Асоціація сформувала ті напрями діяльності, що сьогодні визначають державну політику пам’яті щодо Голодомору. Це, зокрема, активне залучення науковців у ролі експертів, керівників та учасників проєктів; дослідження та публікація архівних документів; записування усної історії; визнання Верховною Радою Голодомору як геноциду; спорудження пам’ятників і пам’ятних знаків; створення Музею та пам’ятника в Києві; встановлення єдиного “Дня Скорботи” із вшануванням його на державному рівні.

Щодо росіян, то з’ясовано, що за низкою ознак можна говорити радше про відсутність у їхній історичній пам’яті голоду 1932–1933 рр., ніж про його присутність; певною мірою він зберігається в історичній пам’яті жителів Кубані. На це вказують комеморативні практики: існування пам’ятних знаків, музеїв, відзначення меморіальних дат, присутність в інформаційному просторі відповідного наративу. Єдиний “безпечний” голод, якого було “допущено” до простору колективної історичної пам’яті росіян, – це голод у блокадному Ленінграді, а єдиний “допущений” до простору регіональної історичної пам’яті – голод на початку 1920-х рр. на Поволжі, та й той частково, бо сама трагедія та її жертви опинилися у тіні світлої постаті Фрітьофа Нансена та його діяльності із допомоги голодуючим; по

суті, саме це стало єдиним, знову-таки, “безпечним” в умовах глорифікації сталінізму фокусом коменорації.

Показано, що причинами такого трактування голоду поч. 1920-х і особливо – Голодомору, став советсько/російський імперіалізм, що його завжди обслуговувала російська історична політика; тому вона мала виразний пропагандистський “присмак” і не спиралася на фахові історичні дослідження. А сьогодні російська політика пам’яті (радше, фальшивого пригадування шляхом творення симулякру минулого і теперішнього, та безпам’ятства щодо злочинів советського тоталітаризму) перетворилася на інструмент обслуговування мілітарної експансії в Україну та ідеологічної (поки що) – у світ.

6. Простір, в якому створювались майбутні історичні джерела про голод, був надзвичайно широким у сенсі географічному і турбулентним – у політичному: від УСРР як території Голодомору і УРСР, окупованої німцями, Польщі, Європи, окремих країн Північної та Південної Америк до Японії, Бразилії і Південної Африки. Головними обставинами, що супроводжували поширення відомостей про голод та їхню фіксацію у 1930-х рр., були: заперечення факту голоду советською владою; потужна просоветська пропаганда у світі; посилення позицій націонал-соціалізму у Німеччині, демонтаж Гітлером Веймарської республіки і встановлення однопартійної диктатури; світова економічна криза 1929–1930-х рр.

Встановлено, що системна й ідеологічно зумовлена діяльність комуністичного режиму щодо приховування злочину геноциду включала чотири компоненти (відповідно до методологічної рамки, запропонованої Лінн Абрамс): *мовчання, вшанування, придушення і маніпуляції*. Відповідно, політичними чинниками стала інформаційна війна проти голоду (за сучасною термінологією – заперечення геноциду): *мовчання* (заборона вживати слово “голод”; блокування доступу в зону голодового виру іноземним кореспондентам; вихолощення джерельної бази і фізичне знищення цілих масивів документів), *вшанування* (формування нового пантеону героїв для мобілізації суспільства, підтримку колективізації, витворення образу селянина-колгоспника, який відповідав потребам часу, на відміну від одноосібних селян), *придушення* (покарання термінами ув’язнення за згадку про голод) і *маніпуляції* (кампанія з дезінформування західних суспільств щодо ситуації в УСРР: заперечення голоду, демонстрація “підкорегованих” владою результатів індустріального і колективного будівництва, залучення відомих на Заході політичних та культурних діячів до констатації “розквіту” СРСР та факту відсутності голоду).

Після закінчення Другої світової війни та перенесення поля битви за межі СРСР інструменти боротьби з пам’яттю про Великий Голод частково змінилися. Советські пропагандисти почали реалізацію розгалуженої кам-

панії з дискредитації біженців (згодом – української діаспори), що фактично тривала до кінця розпаду СРСР (а деякі компоненти, зокрема теза про *голод як вигадку нацистів* та наратив про *велику перемогу* живі й дотепер). При цьому використовувалися такі засоби: таврування як посібників нацизму будь-кого, хто виступав з критикою советського ладу (використання представниками націонал-соціалізму тематики голоду у своїй боротьбі давало советам підстави для представлення тематики голоду як *пронацистської пропаганди*, – у такий спосіб брутально “затикався рот” усім жертвам); світоглядна прірва між комуністичним та вільним світом; концепт “Друга світова війна: переможців не судять”; судові процеси, покликані засудити публічних осіб, які надавали розголос советським злочинам; в якості інструментів та майданчиків маніпуляції активно використовувалися кафедри советології при західних університетах.

КДБ здійснювало нагляд та супровід діяльності української діаспори щодо голоду в 1980-х рр. (спеоперація “Фарисей”). Щодо попередніх етапів подібного чекістського втручання не маємо даних, однак можна припустити, що такий контроль за намаганнями українців прорвати інформаційну блокаду щодо голоду не слабнув, адже кінцевої мети – повної нейтралізації відомостей про голод за кордоном – так і не було досягнуто до кінця існування СРСР. Акцентовано на тому, що така безпрецедентна заповзятість, з якою комуністичний режим півстоліття поспіль боровся проти визнання Голодомору, є *найпереконливішим доказом самого факту свідомо скоєного злочину*.

7. Як зазначалося вище, характерною особливістю перших свідчень була їхня ледь не абсолютна “стерильність”, адже за повної відсутності “голодового” інформаційного простору останній ніяк не міг впливати на наратив про голод: ні на його зміст, ні на формальні ознаки. Інша ознака тогочасного інформаційного середовища – повна відсутність суспільного запиту на оприлюднення травматичного досвіду проживання голоду. У результаті у міжвоєнну добу – в перший період в історії формування та функціонування масиву усної історичних свідчень про Голодомор – було спродуковано п’ять видів джерел особового походження із шести, за винятком першої групи (усна історія), що почала записуватись згодом; втім насправді свідки голоду спорадично опитувались і в 1933 р.

Здійснений аналіз масиву свідчень про Великий Голод періоду німецької окупації (1941–1944) засвідчив, що відомості про нещодавно пережитий голод тоді вперше легально оприявлюються в публічному просторі (або, за сучасною термінологією, в медійному просторі) України. Окупаційна влада заохочувала друк таких матеріалів про злочини більшовизму, оскільки вбачала в них один із основних інструментів боротьби з комунізмом. Встановлено, що інформаційне поле було насичене численними

згадками про голод у пресі, – йшлося про анонси драматичних вистав; плани відкриття музею та архіву з документами про голод; виставки; обрахунки померлих від голоду в певних селах (щонайменше 25 сільрад Полтавської області) з подальшою публікацією таких даних у пресі; викопування (!) селянами прихованих спогадів про голод; дозвіл на поминання під час служб та панахиди за померлими; спорудження пам'ятників жертвам голоду; заохочення учителів записувати усну історію про советські злочини; перевидання німецькою мовою роману Уласа Самчука “Марія” про голод та його творчі зустрічі з читачами.

Повоєнний період змістив центри продукування усноісторичного наративу до окремих країн Північної та Південної Америки, Західної Європи та Австралії. Встановлено, що первісно записування свідчень про голод у повоєнний період було пов'язано з таборами ДіПі, в яких біженці ділилися досвідом виживання під час Голодомору та навіть спромоглися організувати вшанування 15-х роковин голоду в Мюнхені і кількох таборах. Після переміщення біженців до країн розселення починається їхня робота зі збору, записування та оприлюднення спогадів про голод.

Розкрито насиченість усноісторичними проєктами першого етапу повоєнної доби (1945–1953), що було засвідчено ініціативами “Осередку”, Гарвардського університету щодо соціальної історії СРСР; процесом Віктора Кравченка; оприлюдненням свідчень про голод на слуханнях Комітету з іноземних відносин Сенату США 1950 р. щодо ратифікації Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього на Комітеті Чарльза Керстена (1953–1954); публікацією свідчень: першого тому “Білої книги про чорні справи Кремля”, Михайла Вербицького, Олексі Воропая, Дмитра Соловєя.

Показано, що другий етап (1954–1963) відзначився передусім появою другого тому “Білої книги”; загалом понад 2 тис. примірників видання було розіслано представникам ООН, президентам та урядам низки країн, до наукових установ та бібліотечних закладів, громадських організацій. Цей період не був таким результативним, як перший, передусім через, ймовірно, облаштування біженців у нових країнах та посилення ідеологічних розбіжностей у діаспорному середовищі.

З'ясовано, що протягом третього етапу (1964–1973) свідчення про голод друкувалися переважно в пресі; продовжували з'являтися дослідження про голод (стаття Дана Делрімпла, 1964), зокрема на основі джерел особового походження 1930-х рр. (праця Миколи Галія, 1968).

Охарактеризовано четвертий етап (1974–1983) як своєрідний трамплін, стрибок з якого буде здійснено вже згодом. Тема голоду почала просочуватись у західний інформаційний простір через нове покоління науковців з українським корінням, розгорнула діяльність Українська Гельсин-

ська група, члени якої також не мовчали про події 1932–1933 рр. Вагомим чинником стала інституалізація української історичної науки за кордоном завдяки розгортанню українознавчих центрів у США та Канаді.

Детально проаналізовано останній етап (1984 – кінець 1980-х рр.), ознаменований діяльністю Комісії США з дослідження голоду та Міжнародної комісії з розслідування голоду (яка ще й провела контент-аналіз свідчень, другий після здійсненого Петром Долиною (псевдонім Тимофія Соснового) та Іваном Дубинцем у другому томі “Білої книги”), дослідженням Роберта Конквеста “Жнива скорботи”, усноїсторичним проектом Джеймса Мейса та Леоніда Гереця. Не в останню чергу актуалізація в американському суспільстві тематики катастрофи Голокосту та геноциду вірмен формувала сприятливе інформаційне поле і для досліджень Голодомору. Наприкінці цього періоду розпочалася публікація свідчень очевидців в УРСР.

З’ясовано, що для цього періоду, як і для попередніх, переважно відсутні оригінали свідчень, що їх можна було б звірити з опублікованими наративами; поодинокі винятки становлять: Гарвардський проект початку 1950-х рр., проекти Джеймса Мейса, Українсько-канадського дослідно-документаційного центру і деякі інші. Залишається достеменно невідомим, наскільки тексти свідчень у збірниках чи часописах підлягали редагуванню перед публікацією. Виокремлено 25 інформаційних блоків усноїсторичних джерел – по суті, своєрідних *структур повсякденності Голодомору*, що дозволяють аналізувати й порівнювати інформаційний потенціал окремих масивів усних свідчень.

8. Щодо України, то тут фактично з кінця 1980-х рр. саме рух “знизу” ініціював масштабну роботу із записування усної історії. Загалом же упродовж останнього десятиліття минулого століття держава або цілком байдуже, або дуже обережно ставилася до проблематики голоду, щоразу ніби оглядаючись на північно-східного сусіда. Це підтверджує і згадка Дж. Мейса про марні спроби створення в 1994–1995 рр. Українського народного інституту дослідження геноциду (у тому числі й для записування свідчень очевидців). Однак з часом у цій ініціативі поступово утверджувалася присутність держави, що за каденції Віктора Ющенка досягла апогею.

Проаналізовано різні види усноїсторичних проектів новітньої доби: Володимира Маняка і Лідії Коваленко; Валерія Тимофєєва (записували самі та акумулювали свідчення завдяки редакції газети “Сільські вісті”); Вільяма Нолла (польові записи під час експедицій); приватні та державні ініціативи (архівні установи, музеї), академічні ініціативи університетів (із залученням студентів), науковців, громадських організацій, зокрема Асоціації дослідників Голодомору, сільської інтелігенції, краєзнавців, соціальних працівників та ін. На етапі підготовки регіональних томів Національ-

ної книги пам'яті жертв Голодомору до роботи залучалися пошуківці (включно зі школярами).

Продемонстровано, що саме в 2007–2008 рр. за участі архівних установ, місцевих органів влади та краєзнавців вдалося зібрати найбільший масив свідчень про голод. Попри унікальне напруження адміністративних і кадрових зусиль, низка проблем не дозволила зробити цей проєкт бездоганим з точки зору теорії й практики усної історії. Серед причин – брак фінансових та технічних ресурсів, поспіх, певні недоліки методичного й організаційного характеру (спроби поєднати суто наукові завдання із прагненням досягти наперед нездійсненого результату – виявити і зафіксувати поіменно всі (!) жертви) тощо. Ці самі обставини особливо позначилися на оформленні кінцевого продукту інтерв'ювання, на розшифровуванні та передаванні записів на зберігання до державних архівних установ. Однак загальнонаціональний український проєкт із записування свідчень 2007–2008 рр., попри всі недоліки, безсумнівно, став яскравим феноменом громадянського суспільства, безпрецедентним за масштабом, чисельністю учасників і результатом.

Встановлено інші недоліки організації та реалізації різних усноісторичних проєктів в Україні. Зокрема, це первісне трактування усної історії як літературного тексту, що підлягає “покращенню” шляхом редагування; залучення до проєктів різноманітних акторів з різним професійним досвідом, без єдиної “методологічної парасольки”; проблеми з паспортизацією записів (відсутність повних даних про респондента та інтерв'юєра позбавляє можливості коректного прочитання свідчень); фактори тиску часу та травматичність події ставили обмеження для роботи інтерв'юєрів; балансування між потребами науково-популярних публікацій і вимогами академічних видань з дослівним транскриптом і коментуванням записів; невизначеність щодо “кінцевого реципієнта” записаних свідчень, унаслідок чого значні масиви усної історії були втрачені; фокусування на досвіді виживання виключно селян тощо. Йдеться про роботу дослідників Голодомору в полі у певному теоретичному та методологічному вакуумі (зрозуміло, за деякими винятками), що погіршує якість усноісторичного джерела. Коли ж шлях рецепції здобутків академічної науки в царині записування усної історії, здавалося б, було пройдено, безпосередні очевидці подій – *першосвідки* – уже відійшли в засвіти.

9. Встановлено, що в мережевому середовищі джерельна база Голодомору представлена чотирма основними групами електронних ресурсів. Перша група (*спеціалізовані e-архіви*) є найбільш цілісною з точки зору інтеграції джерел, їх варіативності та ефективності репрезентації. Вдалим результатом поєднання зусиль істориків та ІТ-фахівців є “Цифровий архів Голодомору” (2020–) та Проєкт “МАПА” (2012–). Останній залучає

відносно нові для гуманітаристики інструменти репрезентації інформації, її збирання та аналізу – геоінформаційні системи. Більшість проєктів другої групи (*спеціальні тематичні ресурси*) походять із зарубіжного сегмента Інтернету, що пов'язано з цілеспрямованим фінансуванням численних (здебільшого – приватних та громадських) ініціатив. Третя група (*тематичні сторінки неспеціальних ресурсів*) ілюструє фатальну в українських реаліях залежність електронних ресурсів від політичної кон'юнктури (особливо коли йдеться про чутливу тематику, до якої беззастережно зараховуємо Голодомор). На відміну від чинників, що спричиняють зникнення з Мережі аналогічних зарубіжних проєктів (зазвичай це фінансові проблеми, що унеможливають продовження супроводу певного, уже створеного Інтернет-проєкту), в Україні у 2010–2013 рр. саме політичними причинами пояснюється зникнення численних шарів мережевих ресурсів, і в першу чергу – найбільш репрезентативного, антропоцентричного їх сегмента – оповідей свідків.

Доведено, що на повноту питоמו українських ресурсів цієї групи вплинули злочинні спроби наступного після Віктора Ющенка президента України Віктора Януковича вилучити з публічного простору дискурс про Голодомор і максимально маргіналізувати тематику. Тотального винищення зазнали сотні онлайн-ових виставок архівних документів, усноісторичних свідчень, фотодокументів. Лише короткий час вони функціонували в Інтернеті, згодом безслідно зникли. Феномен знищення вже оприлюднених (“опублікованих”) в Мережі археографічних ресурсів авторка називає *археоцидом*, за аналогією з архівоцидом. Цей аспект може бути покладений в основу подальшого дослідження тривалої історії інформаційної війни Кремля проти України, адже йшлося про свідоме форматування гуманітарної політики у сфері історичної пам'яті щодо Голодомору, що тривала останні десятиліття уже проти незалежної української держави.

Джерела четвертої групи – *живі свідчення*, представлені на різних платформах у Мережі, – витворюються переважно ситуативно, напередодні чергових роковин Голодомору як інформаційного приводу та є зручним інструментом “переведення” історії зі сторінок книжок у візуальний формат. Вони дають можливість бачити й чути оповіді живих свідків про пережите восени-взимку 1932–1933 рр., не докладаючи особливих зусиль до пошуку ресурсів. Остання група впевнено “завойовує” інформаційний простір і стає дедалі популярнішою.

10. Авторкою вперше в історіографії отримані (за окремими параметрами – частково уточнені) зведені дані щодо загального масиву усноісторичних джерел Голодомору. Встановлено, що загалом на сьогодні можна говорити про понад **114 тис. одиниць** джерел особового походження про Голодомор. За підрахунками дисертантки, за *перший період (1932–1941)*

було спродуковано бл. 2500 свідчень про голод: бл. 1300 свідчень опубліковано у пресі й в окремих збірках; виявлено бл. 650 одиниць повідомлень, акумульованих тогочасними дипломатичними та спеціальними службами; понад 60 одиниць щоденників та поетичних творів; збереглася мізерна частка листів до органів влади (бл. 500 одиниць). Протягом *другого періоду (1941–1945)* було оприлюднено бл. 190 усноісторичних джерел. *Третій період (1945–1991)* засвідчив появу бл. 700 свідчень та бл. 160 художніх творів. Четвертий період (1988–2023) фіксує найбільшу кількість записаних та оприлюднених уже в Україні спогадів про голод – бл. 110, 5 тис. З них бл. 77 тис. зберігаються у державних архівах областей; бл. 25,5 тис. становить актуалізований (опублікований) сегмент; понад 6 тис. – у музеях, бібліотеках та ін. інституціях). Щонайменше 2000 свідчень у цифровому форматі представлено в Мережі на сайтах українських та зарубіжних музеїв, бібліотек, наукових інституцій, громадських установ і організацій, окремих проєктів.

Пік цієї діяльності припав на 75-ті роковини Голодомору (2007–2008), коли вийшли друком численні загальнонаціональні (Національна книга пам'яті жертв Голодомору), регіональні та локальні збірки усних свідчень. “За інерцією”, навіть у першій половині 2010-х рр. у пресі було оприлюднено бл. 660 свідчень, – це більше, ніж за попередні 20 років. За обрахунками авторки, загальний обсяг запровадженого за новітньої доби (1988–2022) до наукового і суспільного обігу масиву усноісторичних джерел упродовж трьох з половиною десятиліть сягає 25,5 тис. свідчень.

Розглянуто специфіку “архівного” сегмента усної історії. Йдеться про бл. 77 тис. одиниць усної історії. Найбільшими є зібрання державних архівів Чернігівської (бл. 26,5 тис. свідчень), Миколаївської (бл. 13,2 тис.), Дніпропетровської (бл. 5 тис.), Херсонської (бл. 4,6 тис.) областей.

Встановлено обставини, що не дозволили архівам “вийти” на задекларований у 2008 р. обсяг у бл. 200 тис. одиниць усної історії, адже насправді цей масив виявився набагато меншим. По-перше, через низьку якість частина записаних інтерв'ю не пройшла експертизу цінності (у Дніпропетровській області через це було утилізовано половину зібраних оповідей). По-друге, значна кількість аркушів-анкет з однаковими запитаннями і часто глухими відповідями на них у форматі “так” чи “ні”, без належного оформлення даних про інтерв'юера та респондента суперечили засадам формування Національного архівного фонду і не потрапляли на державне зберігання. По-третє, ймовірно до звітної документації з місць потрапили свідчення, зібрані не архівістами; вони так і не були передані до архівів.

11. Показано, що офіційна документація того часу, утворена різними органами, установами й організаціями на різних рівнях владної вертикалі, загалом безпристрасно подає відомості про загальнодержавну або регіо-

нальну ситуацію, пов'язану із численними формальними аспектами хлібозаготівельної кампанії, особливостями, перебігом та наслідками її проведення, у форматі “високого фокусу”, ніби трансліюючи зображення високо згори на *дрібномаштабну карту*. На відміну від них, усноісторичні джерела здебільшого подають локальний, мікроісторичний зріз тих самих подій на карту *великого масштабу*; причому фокус зображення максимально наближений до “поверхні”, на якій відбуваються події здебільшого персонального, родинного рівня або рівня громади.

Виділено ядро наративу в усноісторичних джерелах (за умови відносно свідомого віку респондента під час голоду), що безкінечно повторюється із свідчення у свідчення. Воно охоплює наступний понятійний ряд: *колективізація, терор влади, намагання витягнути з селян максимум ресурсів під приводом “розкуркулення” та гаслом “виконання хлібозаготівель”, обшуки та позбавлення їжі, голодування, боротьба за життя; страждання; смерть від голоду довкола й вихід респондента з голоду.*

Встановлено сфери кореляції між різними видами джерел особового походження та частково – між ними та джерелами офіційного походження із взаємною верифікацією даних: обшуки, вилучення їжі; репресивні практики; констатація опухання та наявності значної кількості голодуючих; втеча з сіл для пошуку їжі; голодування дітей; відсутність місцевих ресурсів для годування колгоспників, дітей у школах та проведення посівної та ін. Як документальні, так і усноісторичні джерела засвідчують, що весною 1933 р. ті, хто були здатні працювати, отримали їжу через державні позики та “допомогу” для виконання посівної кампанії. З огляду на вкрай фрагментарну збереженість документів у відповідних архівних фондах про стан медицини та освіти доби Голодомору, багато деталей щодо цих аспектів містить саме усна історія.

Продемонстровано, що розпорядчі документи листопада-грудня 1932 р. засвідчують “рівність” в очах влади колгоспників та одноосібних селян. Під “нищівний удар” потрапляли *всі* мешканці сільської місцевості в Україні як виробники зернової продукції, які не виконали хлібозаготівельний план. А ще – як носії небільшовицької, “петлюрівської” ідеології і, зрештою, ідентичності. Це спростовує совєтську міфологему про те, що утиски шляхом обшуків спрямовувалися винятково проти нечленів колгоспу.

Показано, що репресивні заходи запроваджувалися навіть перед постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня про “чорну дошку”, – уже 2 грудня з’явився термін “Всеукраїнська “чорна дошка””; тоді було проголошено занесення на “чорну дошку” 50-ти сіл, 67-ми одноосібників, 328-ми колгоспів, двох сілрад. Усноісторичні свідчення допомагають зрозуміти, як на практиці реалізовувалися задекларовані репресії. Позбавивши українських селян зерна в результаті імплементації рішень, зафіксува-

них у низці листопадових постанов, Сталін своїм новорічним “вітанням” дав сигнал до повальних обшуків. У ході останніх вилучались уже й *незернові запаси і продукти*; це створило для мільйонів селян умови, несумісні із життям і стало основним знаряддям геноциду. Саме усна історія містить тисячі детальних описів таких обшуків і всього того, що конфісковувалося у селян. Усними свідченнями чітко фіксується й хронологія початку обшуків; він припадає “на кінець [1932] року”; “осінь-зиму 1932 року”; “Різдво 1933 р.”; “початок 1933 року” тощо.

Запропоновано систематизацію видів вилучених продуктових запасів. Вони згруповані у сім найпоширеніших категорій (“*все*”; “*врожай*”; “*зерно*”; “*харчі, продукти, їжа, істівне*”; *переліки продуктів*; “*овочі, городина та бобові*”; “*вирощене в господарстві*”).

12. Дисертанткою вперше інтегровано комплекс даних усної історії в якості окремого модуля ПС-Атласу Голодомору Гарвардського проєкту “МАПА”. До фінальної версії бази було включено бл. 2 тис. населених пунктів, кількість респонентів сягає майже 3,5 тис. У складі модуля виокремлено п’ять основних інформаційних блоків (з підрубриками, разом 25 груп): конфіскація продуктів; канібалізм; опір; стратегії виживання; годування колгоспників. Звичайно, усноісторичні джерела “програють” в “об’єктивності” і повноті даних скажімо, статистичним показникам документальних джерел. Обрані до репрезентації інформаційні блоки не дають статистично достовірних даних (наприклад, про один випадок канібалізму в селі могли розповідати кілька респондентів). Неможливо представити на карті і всю варіативність *досвіду проживання голоду й стратегій виживання*. Водночас успішне функціонування “МАПИ” у Мережі дозволяє припустити: він став один із найбільш вдалих сучасних високотехнологічних проєктів, що дають змогу унаочнити гуманістичний потенціал усної історії та її антропоцентризм.

У ширшому контексті можна стверджувати, що максимальне удоступнення масивів усної історії “тоталітарного” ХХ століття може стати потужним джерельним фундаментом для осмислення засадничих причин нинішньої війни Росії проти України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографії, розділи у колективних монографіях, археографічні видання, електронні ресурси:

1. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / Відп. ред.

О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ : ТОВ "Юрка Любченка", 2024. 632 с. ISBN: 978-617-8295-37-0

2. 1933: "І чого ви ще живі?" [Свідчення про вилучення незернових продуктів] / Упоряд. Тетяна Боряк. К. : ТОВ "Видавництво "Кліо"", 2016. 720 с.

Автор монографічної частини видання (Тетяна Боряк. Усна історія Голодомору: теоретико-методологічний і джерелознавчий виміри), с. 21–118; упорядниця збірки свідчень, с. 120–676. ISBN: 978-617-7023-47-9

Рец.: Сюдюков Ігор. Чорне сонце над Україною (Видавництво «Кліо» випустило великий збірник усних свідчень жертв, що неспростовно доводять геноцидну природу Голодомору 1932—1933 років). *День*. 2–3 грудня 2016. № 220–221. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/chorne-sontse-nad-ukrayinoyu>.

3. Науковий редактор та укладач бази інтерактивної карти "Великий Голод в Україні в 1932–1934 pp.": Boriak Tetiana. Testimonies : [Module of the interactive map] "The Great Famine in Ukraine in 1932–1934" [Свідчення: модуль інтерактивної карти]. Мапа: Digital Atlas of Ukraine / Ukrainian Research Institute, Harvard University, USA. URL: <https://harvardcga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3>

4. "Ви все одно помрете": Советська соціальна інженерія та людський вимір Голодомору. "Я вийшов із смерті...". *Голодомор 1932–1933 pp. у пам'яті дітей: Свідчення* / Упоряд.: Лілія Білоусова, Геннадій Боряк. Інститут історії України НАН України. У 2-х кн. Київ, 2023. XIX–XL.

ISBN: 978-617-8295-26-4

Статті у періодичних виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, та зарубіжних рецензованих виданнях

5. Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 pp.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. Вип. 4 (№ 523). С. 84–112.

6. Голод 1932–1933 pp. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усноісторичними джерелами). *Український історичний журнал*. 2020. Число 5. С. 176–190. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.05.176>. Web of Science.

7. Голод 1932–1933 pp. в Росії: конфлікт усної історії, комеморативних практик та офіційної політики пам'яті? *Zaporizhzhia historical review*. 2020. Vol. 3 No 55. С. 79–91. DOI: <https://doi.org/10.26661/zhv-2020-3-55-09>

8. Пам'ятні знаки жертвам голоду 1932–1933-х років у Росії: регіональний, хронологічний та ідеологічний виміри політики пам'яті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 4 (147) 2020. С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147>.

9. Усна історія Голодомору: до питання про інтерпретацію історичного джерела. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 276–290. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.276>. Web of Science, Scopus.

10. Вилучення їжі під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані у світлі усноісторичних джерел: порівняльний аналіз. *Народознавчі зошити*. 2021. № 3 (159). С. 581–592. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2021.03.581>.

11. “Авторедаговані” та сфальшовані свідчення про Голодомор: хто і чому створював варіативні та неправдиві усноісторичні оповіді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 41. Збірник наукових праць / За заг. редакцією О. А. Мельничука. Вінниця, ВДПУ, 2022. С. 121–130. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-121-130>.

12. Види усноісторичних джерел про Голодомор у західноукраїнській пресі поч. 1930-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2022. Т. 36. С. 48–61. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2022-36.48-61>

13. Гарвардський проєкт усної історії початку 1950-х рр.: свідчення біженців з СРСР про голод 1932–1933 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. Ч. 26. С. 71–77. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.13>

14. Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами. *Український історичний журнал*. 2022. Число 2. С. 79–90. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.079>. Web of Science.

15. The Question of the Toolkit of Oral History in the Context of the Formation of a Mass of Oral History Sources for the Holodomor in Ukraine of 1932–1933 [Інструментарій усної історії в контексті формування масиву усноісторичних джерел Голодомору в Україні 1932–1933 років]. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. 2022. 52 nr 3 (Czestochowa 2022). Pp. 27–40. DOI: <https://doi.org/10.23856/5204>. In English.

16. “Мій мертвий історик”: щоденникові нотатки про Голодомор. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Вип. 68. С. 80–92. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.09>.

17. Питальники про голод як джерело з історії голодоморознавчих студій. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”*. 2021. № 33. С. 54–62. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33-06>.

18. Публікації усноісторичних джерел з проблеми Голодомору в Україні (1932–1933): археографічний вимір. *Вісник Львівського універси-*

тету. *Серія історична*. 2022. Вип. 54. С. 187–204. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2022.54.11609>.

19. Свідчення переміщених осіб про трагедію Великого Голоду в Україні як інструмент дискредитації українства у повоєнній Європі (1945 – поч. 1950-х рр.). *Науково-теоретичних альманах “Грані”*. 2022. Том 25. № 2. С. 35–43. DOI: <http://doi.org/http://10.15421/172221>.

20. Усна історія Голодомору в проєкті Вільяма Нолла “Трансформація громадянського суспільства”: пригадування великого голоду в 1990-х роках. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2022. Том 33 (72), № 2. С. 9–15. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.2>.

21. Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: наратив про голод у свідченнях переміщених осіб. *Науково-теоретичних альманах “Грані”*. 2022. Т. 25. № 1. С. 27–32. DOI: <https://doi.org/10.15421/17223>.

22. Усна історія Голодомору на інтерактивній карті: геоінформаційні системи на службі історичної науки. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 159–173. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.64.159>. Web of Science.

23. Усноісторичні джерела про Голодомор в українській окупаційній пресі під час Другої світової війни. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 390–403. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.390>. Web of Science, Scopus.

24. Усноісторичні джерела про подвірні обшуки під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Т. 67. С. 82–91. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.67.10>.

25. Інформаційна війна СРСР (1945 – поч. 1980-х рр.): як пропаганда перетворила свідчення українців про репресії та голод 1932–1933 рр. на “пригодницькі романи”. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки” / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]*. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2023. Вип. 34. С. 66–73. DOI: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2023-34-66-73>.

26. “Please note that the famine was man-made”: sources of personal origin about the famine (Holodomor) in Ukraine 1932–1933 [“Запишіть, що голод був штучний”: джерела особового походження про голод (Голодомор) в Україні 1932–1933 рр.]. *Genocidas ir resistencija. Ukrainos kovos šimtmetis*. Vilnius, 2023. Pp. 164–179. In English.

27. Soviet information warfare on the Holodomor vs historical sources: Actors of the memory battle [Советська інформаційна війна проти Голодомору vs історичні джерела: актори битви пам'ятей]. *Etnografia Polska*.

Special issue “Ukraine: lived experiences of past and present”. 2023. Pp. 25–47. In English. DOI: <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3406>.

28. Оприявлення механізму геноциду: документальні джерела vs джерела особового походження про Голодомор в Україні 1932–1933 pp. *Українознавчий альманах*. 2023. Вип. 33. С. 101–109. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.14>

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

29. Вилучення незернових запасів селян як початок Голодомору: офіційні документи vs свідчення очевидців. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. Вип. 6 = Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies / [голов. ред. Г. Скрипник]; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2013. С. 256–271.

30. Nataliia Levchuk, Tetiana Boriak, Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Alla Kovbasiuk. Urban and Rural Population Losses in Ukraine as a Result of the Holodomor in 1932–34: New Estimates. *Academia.edu*. 2017. URL: https://www.academia.edu/80783423/Urban_and_Rural_Population_Losses_in_Ukraine_as_a_Result_of_the_Holodomor_in_1932_34_New_Estimates_?email_work_card=view-paper

31. Holodomoras 1932–1933 m. Ukrainos genocidas dokumentose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose [Голодомор 1932–1933 pp. в Україні: Геноцид в документах, пам'яті і усних джерелах]. *Naujasis židinys-aidai*. 2022. № 5. Pp. 13–20. In Lithuanian.

32. Електронні ресурси з тематики Голодомору: класифікація та специфіка функціонування. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна* / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. XIX. С. 202–214. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-7086.2022-19.202-214>.

33. Усноісторичні джерела з історії Голодомору крізь призму теорії усної історії: загальна характеристика. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць* / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 10: На пошану доктора історичних наук О.Б. Головка. С. 396–413. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-2262.2022-10.396-413>.

34. Mapping the Holodomor using GIS technologies: the module “Testimonies” (MAPA project). *Простір в історичних дослідженнях*. 2023. Том 4. С. 134–140. DOI: <https://doi.org/10.528/zenodo.8044063>.

**Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів
дисертаційного дослідження**

(тези та доповіді у збірниках матеріалів наукових конференцій):

35. Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд*. Матеріали міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.). Київ, 2012. С. 10–33.

36. Вилучення незернових припасів як один з інструментів Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. К., 2013. С. 187–191.

37. Конфіскація продовольчих запасів у селян України взимку 1932–1933 років у документах та свідченнях очевидців. *Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції “Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром”*, Львів, 4–5 квітня 2014 / Ред. кол.: Л. Сенник, Б. Моркляник, Р. Пак, М. Фіцуляк, І. Гаврилів, М. Чорнопиский, І. Хома, А. Федоришин, О. Музичко, О. Полянський. Всеукраїнське громадське об’єднання “Товариство відродження української нації”; Львівський національний університет ім. І. Франка; Національний університет “Львівська політехніка”; Інститут літературознавчих студій ЛНУ ім. І. Франка; КЗ ЛОР “Львівський історичний музей”. Львів: Добрий друк, 2015. С. 327–336.

38. Голодомор у містах півдня України. *Архів. Історія. Сучасність*. Вип. 2. Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015), Одеса, 3–4 вересня 2015 р. / Ред. кол.: В. В. Левчук (голова) та ін. Одеса, 2016. С. 62–67.

39. Усна історія та архівні документи як джерельна база дослідження голодомору: проблеми співвідношення. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація*: Матеріали міжнар. наук. конф. [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р. / [Упоряд. Г. Грінченко]. Харків, 2016. С. 35–52.

40. The First Ukrainian Nationwide Project “Electronic Archives of the Holodomor” (2003–2008): Notes About Contemporary Representation of Internet Resources on the Famine-Genocide. *The Xth International Scientific and Practical Conference “Trends in the Development of Modern Scientific Thought”*, November 23–26, 2020. Vancouver, Canada. Pp. 206–209.

41. Не(осмислений) Голодомор: Пам’ять про геноцид під час Російсько-української війни. *VIII Міжнародна наукова конференція “Україна – Європейський Союз: формат розвитку відносин у контексті Російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій”* (Ужгород, Україна). Ужгород, 2023. С. 63–69.

АНОТАЦІЯ

Боряк Т. Г. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. Монографія. 632 с.

Дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2024.

У дисертаційному дослідженні, виконаному у вигляді наукової монографії, на основі аналізу великого масиву усноісторичних джерел, акумульованого протягом дев'яноста років, уперше висвітлено Голодомор крізь призму джерел особового походження, передусім усноісторичних, які становлять переважну більшість для даної проблематики та чие формування було деформовано низкою чинників.

Актуальність теми дослідження визначена потребою переосмислення розуміння Голодомору на основі виявлених та розсекречених в українських та іноземних архівах документальних джерел та джерел особового походження, а також записаних інтерв'ю і надісланих спогадів про голод – усноісторичних джерел, чие акумулювання від першоочевидців на сьогодні припинене у зв'язку з відходом покоління. Іншими чинниками, які визначили актуальність, стали перепрочитання голоду у контексті геноцидної війни на знищення українців, розв'язаної, як і 90 років тому, Кремлем, та формування комеморативних практик як маніфестації державої політики пам'яті та переосмислення травми голоду у колективній пам'яті українців.

З огляду на переважання при дослідженні проблематики саме усної історії як виду історичного джерела, було проаналізовано її періоди формування, тло епохи, обставини, які у той чи інший період впливали на якість спродукованого джерела, кількісні та якісні показники, зміст. Запропонований комплексний підхід уможлиблює розширення фокусу дослідження Голодомору та водночас входження проблематики у сфери джерелознавства, архівознавства, студій геноцидів, політики пам'яті та травматичних подій, теорії і практики усної історії, советського тоталітаризму, біографії і просопографії. У сфері історичної науки йдеться про залучення таких аспектів, як оркестрування голоду шляхом прийняття управлінських рішень у різних сферах; дослідження міграційних потоків з УСРР у 1930-х та СРСР після 1945 р.; місце ДіПі таборів у дослідженні голоду; інформаційна війна СРСР проти голоду, з одного боку, та боротьба українців і небайдужих іноземців за його визнання; організація усноісторичних проєктів; взаємодія громадянського суспільства та влади при формуванні політики пам'яті про голод.

Метою дослідження визначено комплексний аналіз усноїсторичних джерел Голодомору у контексті часу, місця та обставин їхнього формування, впливу політичних умов на цей процес, ролі усної історії у дослідженні Голодомору та її джерелознавчого потенціалу.

Об'єктом дослідження є усноїсторичні джерела Голодомору та джерела особового походження, – складові джерельної бази проблематики, – як продукти своєї епохи, а предметом – окреслення кількісних, якісних та змістовних параметрів масиву усноїсторичних джерел Голодомору; його структурування і систематизація; еволюція, періодизація і особливості його формування; а також відповідне тло і наслідки цього процесу.

Методологія дослідження побудована на принципах історизму, системного та структурного підходів у поєднанні з елементами методів аналізу: компаративного; джерелознавчої, архівної, бібліографічної евристики; системно-структурного; описово-аналітичного; проблемно-тематичного; аналізу та синтезу; історико-хронологічний; історико-культурної атрибуції; екстраполяції; статистичного (бібліометричного); просопографії; картографічного, текстологічного та термінологічного аналізу.

Основою джерельної бази дослідження стала усна історія Голодомору, у доступнена шляхом публікації як окремі видання та колекції свідчень, включно з багатосерійними, а також представлена на електронних ресурсах; джерела особового походження, опубліковані у збірниках документів та свідчень; газетні статті зі свідченнями очевидців та публікаціями кореспондентів 1930х – 1950-х рр.; бібліографічні покажчики; довідковий апарат (путівники по фондах державних архівних установ України, описи фондів).

Хронологічні рамки обумовлені об'єктом дослідження (1932–1933), а також періодом виявлення і записування усної історії від безпосередніх очевидців голоду та оприлюдненням таких записів (1933–2023).

Територіальні межі визначаються багатьма чинниками і є досить широкими. По перше, це місце події (Українська СРР). По друге, це місце проживання очевидців голоду, які не залишали межі України чи повернулися після Другої світової війни (Україна, яка мала різні назви у 1932–1991 рр.). По третє, це місця проживання очевидців голоду, які опинилися за межами України, а також інших свідків голоду (українці, журналісти, робітники, туристи тощо): країни Європи (Австрія, Бельгія, Ватикан, Естонія, Італія, Латвія, Люксембург, Німеччина, Польща, Румунія, Франція, Чехословацька Республіка, Швейцарія та ін.), Велика Британія, США, Канада, окремі країни Латинської Америки, Австралія, Японія, ПАР. Нарешті, Росія як метрополія, що здійснювала управління окупованою Україною та оркеструвала голод, є останньою країною, на чий території було спродуковано джерела про голод, та яка веде агресивну політику як маніпуляції

джерельною базою, пам'яттю та наративом про голод поч. 1930-х рр., так і обвинування України щодо її політики історичної пам'яті про Голодомор.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосовування одержаних результатів у підготовці підручників, посібників та навчальних курсів з історії (України, Голодомору, совєтського тоталітаризму, повсякдення) та спеціальних історичних дисциплін (історіографії, джерелознавства, архівознавства, археографії), усної історії, а також студій геноциду, пам'яті та травми. Також результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у музейній діяльності для доповнення уже існуючих експозицій про голод низкою аспектів та відповідними джерелами, зокрема, про голод у конкретних регіонах.

Наукову новизну засвідчують наступні результати дослідження.

Враховуючи міждисциплінарний характер дослідження (історія, джерелознавство, архівознавство, усна історія, студії пам'яті), можна стверджувати, що у такому форматі корпус усної історичної свідчень аналізується вперше. Натомість історія різних аспектів Голодомору, заторкнута у роботі, знайшла більше (реакція Західної України на голод; совєтська пропаганда) чи менше (публікації іноземних кореспондентів) висвітлення в українській історіографії. Усна історія Голодомору представлена переважно фактографічним матеріалом без детального опису методологічних та методичних засад проєктів; археографічна культура публікацій усної історії практично не була предметом студіювання. Дослідження джерельної бази представлені кількома українськими істориками, натомість багато іноземних дослідників зверталися до проблематики дипломатичних джерел Голодомору. Також саме іноземні дослідники, через відсутність мовних перешкод та "фізичну" близькість до джерел, простежили участь журналістів у висвітлюванні проблематики голоду у західній пресі.

Джерельна база Голодомору полікомпонентна, із виразно нерівнозначними складниками. Її документальний сегмент зазнав серйозних деформацій і був істотно фрагментований в результаті архівоциду; водночас ті документальні джерела, що таки збереглися до нашого часу, є найбільш актуалізованими (в сенсі оприлюднення) і найбільш опрацьованими з точки зору джерелознавчої складової студій довкола них.

У корпусі усної історичної джерел виокремлено шість груп: 1) власне свідчення та мемуари; 2) листи; 3) матеріали, що містять відомості про голод, зібрані іноземними журналістами та оприлюднені у формі статей у періодичній пресі (закордонній та українській), публікацій свідчень та щоденникових записів, а також свідчення іноземців; 4) документи, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ та іноземних спецслужб; 5) поетичні та прозові тексти, створені у 1930-х роках та під час Другої світової війни; 6) щоденники та щоденникові нотатки. Такий підхід дозво-

ляє залучити до аналізу Голодомору більше джерел особового походження, співставляти тематичні блоки, які вони містять, та реконструювати повсякдення періоду голоду не лише безпосередніх *свідків* (більш точний термін англійською *survivors*, тобто тих, хто вижив), але й *очевидців* (*eyewitnesses*), зокрема, містян.

З'ясовано, що усна історія як історичне джерело зазнало еволюції з часу її впровадження в історичну науку у 1960-х рр., особливо на теренах Центрально-Східної Європи та у країнах, де попередні тоталітарні режими чинили злочини геноциду. Чотири трибунали, організовані світовою спільнотою для покарання за злочин геноциду, засвідчують чимдалі більше залучення очевидців та їхніх свідчень для розслідування і доведення справ до винесення вироку. Це зокрема допомагає легітимізувати використання усної історії при дослідженні Голодомору, незважаючи на часовий розрив між подією та її дослідженням.

Встановлено відмінність західного підходу від вітчизняного щодо трактування усної історії. У західному академічному світі усна історія сприймається радше не як джерело, а як специфіка пригадування або джерело до дослідження локальних, часто упосліджених груп (за винятком хіба що усної історії, що записується у рамках збирання доказів для доведення злочину геноциду). Натомість в Україні через умисно деформовану тоталітарним режимом джерельну базу усна історія Голодомору поступово виокремилась із ніші певного літературного жанру та джерела винятково фольклорно-етнологічного та перетворилася на повноцінне історичне джерело.

Травматичність голоду (і це засвідчують дослідження усної історії у західній гуманітаристиці) дає підстави вважати, що свідок голоду буде пам'ятати певне ядро події навіть на значній часовій відстані від трагедії. А симбіоз факторів впливу офіційного наративу, пам'яті та пригадування травматичної події призвів до виокремлення в усноісторичних джерелах Голодомору, на додачу до *фактографічного ядра свідчення*, яке верифікується тисячами інших свідчень, а в деяких випадках – ще й документальними джерелами, *рефлексивної* частини свідчення (причини голоду, винуватці, актори, ширші наслідки, що виходять за межі родинних зв'язків тощо). Саме цей, другий компонент усноісторичного джерела містить значні нашарування пізнішого інформаційного поля, є найбільш інформаційно насиченим і водночас складним для аналізу.

Встановлено, що з респондентами пов'язані такі чинники, як “тиск часу” (через відхід покоління та травматичність події). З боку ж інтер'юерів на археографічну культуру записування та оприлюднення свідчень впливають фаховість; повнота даних легенди, зокрема, фіксація місця перебування свідка під час голоду; географічна диспропорція записування усної історії; розпорошення місць зберігання усноісторичних джерел;

відсутність вихідних даних для низки колекцій усноісторичних джерел (легенда, місце зберігання).

Аналіз тисяч свідчень дозволив виявити низку виразних властивостей: гендерно/вікові особливості: спогади жіночі, чоловічі (автобіографічна пам'ять, "пам'ять-спалах") та дитячі ("пам'ять-спалах"); емоційність; творення власної терміносистеми; проблеми, пов'язані з археографічною репрезентацією усноісторичних масивів.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну увиразнило відмінності в історичній політиці України та "битви пам'ятей" Росії. Українські підходи базувалися на помітній маніфестації індивідуальної пам'яті про голод; низових комеморативних ініціативах; рекомендаціях Асоціації дослідників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні ще 1990-х рр. – за 10–15 років до каденції В. Ющенка; масового записування усної історії задовго до загальнонаціонального проєкту 2007–2008 років. Натомість констатовано послідовну державну політику РФ, спрямовану на маргіналізацію тематики голоду. При згадуванні жертв голоду вони маніпулятивно "ховаються" серед постраждалих від репресій і загинувших під час "Великої вітчизняної" війни, винесення на щит якої з метою розв'язання та виправдання нинішньої війни проти України, як і виправдання злочинів сталінізму, пояснює засади політики пам'яті кремлівського режиму.

Виокремлено чотири етапи у формуванні масиву усноісторичних джерел Голодомору (*початковий* – 1930-ті; *окупаційний* – 1941–1945; *діаспорний* – 1945–1991 (з етапами, прив'язаними до чергових роковин у 1953, 1963, 1973, 1983 рр.; середина і друга половина 1980-х); *питомо український*, або ж *національний* (кінець 1980-х – 2023).

Встановлено, що характерною особливістю перших свідчень була їхня ледь не абсолютна "стерильність", адже за повної відсутності "голодового" інформаційного простору останній ніяк не міг впливати на наратив про голод – ні на його зміст, ні на формальні ознаки; ба більше, йшлося про застосування низки інструментів для приховування, маніпуляції і дезінформації щодо голоду з боку совєтської влади, що їх можна охарактеризувати як інформаційну війну. Іншими ознаками стали: повна відсутність суспільного запиту на оприлюднення травматичного досвіду проживання голоду; відсутність (за одиничними винятками) наукових та публіцистичних праць з теми. Такими свідченнями переважно стали повідомлення західноукраїнської та закордонної преси і окремі публікації свідчень та їхніх підбірок; а також різновиди джерел особового походження (звернення очевидців до родичів і влади, реляції дипломатів і спецслужб; поетичні твори та щоденники).

Специфічною рисою наступного етапу формування усноісторичного масиву стало пригадування трагедії українського селянства у формі спога-

дів на сторінках окупаційної преси. Наратив про голод було допущено до публічного простору через політику німецької адміністрації з дискредитації більшовизму як ворога націонал-соціалізму – коли дозволено було говорити про совєтське минуле із його незмінними супутниками (голодом, репресіями, “розкуркуленням”, колективізацією, депортаціями, злиднями).

Третій етап “переносить” формування усноісторичного масиву за кордон. В умовах застосування СРСР нових методів боротьби в рамках інформаційної війни очевидці голоду, звільнені від тиску і контролю з боку тоталітарного режиму і його репресивних органів, починають у той чи інший спосіб оприлюднювати інформацію про голод у вільному світі та ініціювати відповідні усноісторичні проєкти. Простежено варіативність динаміки формування усноісторичного масиву і присутності проблематики в інформаційному просторі, з безсумнівним злетом у другій половині 1980-х рр. (діяльність Комісії США з дослідження голоду та Міжнародної комісії з розслідування голоду, проєкти Дж. Мейса і Українсько-канадського дослідно-документаційного центру тощо).

Формальне (і, зрештою, вимушене) зняття заборони на згадку про голод у 1987 р. знаменувало перенесення записування та публікацію спогадів про голод до України. Авторка виокремлює різні види усноісторичних проєктів на сучасному етапі: проєкти Володимира Маняка та Лідії Коваленко (записували самі та акумулювали в архіві редакції газети “Сільські вісті”), Вільяма Нолла (польові записи під час експедиції); приватні, громадські та державні ініціативи (локальні проєкти сільської інтелігенції, краєзнавців, архівних установ, музеїв), академічні ініціативи університетів (із залученням студентів), науковців, громадських організацій (АДГУ). На етапі підготовки Книг пам’яті жертв Голодомору уже залучалося широке поле пошуківців (серед яких, зокрема, були й школярів п’ятих класів, старшокласники, студенти, соціальні працівники та ін.).

З’ясовано, що попри низку організаційних труднощів, саме в 2007–2008 рр. вдалося зібрати найбільший за усю історію України масив усних свідчень взагалі та з проблематики Голодомору – зокрема.

Накопичену й оприявлену в Мережі усну історію Голодомору умовно можна систематизувати по чотирьох групах: 1) спеціалізовані електронні архіви; 2) спеціальні тематичні ресурси; 3) тематичні сторінки неспеціальних ресурсів; 4) “живі” свідчення в аудіовізуальному форматі, розміщені на різних платформах, передусім у YouTube.

Вперше зроблено спробу визначити сумарні (зрозуміло – орієнтовні) параметри корпусу усної історії Голодомору. За нашими обрахунками, йдеться про такі цифри:

бл. 2500 джерел особового походження 1930-х рр.;

бл. 900 одиниць за 1941–1991 рр.;

бл. 25 500 свідчень, оприлюднених за новітньої доби (1988–2022);

бл. 77 000 одиниць “архівного” сегменту усної історії;

понад 6000 свідчень і спогадів, акумульованих у музеях, бібліотеках та ін. інституціях (колекції на паперових носіях, аудіовізуальні матеріали);

понад 2000 свідчень у форматі електронних ресурсів, що функціонують у Мережі (спеціальні веб-проекти, тематичні веб-сторінки тощо).

Сумарний обсяг усноісторичних джерел (включно із певними масивами, що дублюються, але на даний момент не підлягають ідентифікації і потребують спеціальних зусиль і серйозних ресурсів для їх поодиначної фіксації) сягає **понад 114 000 одиниць**.

У результаті “накладання” інформаційного потенціалу документальних джерел на інформаційний ресурс джерел особового походження з’ясовано, що перші подають відомості про загальнодержавну або регіональну ситуацію, пов’язану із численними формальними аспектами хлібозаготівельної кампанії, особливостями, перебігом та наслідками її проведення, презентуючи своєрідний погляд на ситуацію “згори”, артикульований за допомогою численних ідеологічних кліше. На відміну від них усноісторичні джерела подають локальний, мікроісторичний зріз тих самих подій “знизу”; фокус “зображення” при цьому максимально наближений до “поверхні”, на якій, власне, відбуваються події (здебільшого персонального, родинного рівня або рівня громади).

Тим не менше, різниця фокусів не заважає частому “накладанню” (і, відповідно, верифікації) фактажу і наративу обох видів документів про певні аспекти трагедії (обшуки, вилучення їжі; репресивні практики; констатація опухання і наявності значної кількості голодуючих; втеча з сіл для пошуку їжі; голодування дітей; відсутність місцевих ресурсів для годування колгоспників, дітей у школах та проведення посівної тощо).

Детальний аналіз директивних і розпорядчих документів другої половини 1932 – поч. 1933 р., разом з потужним наративом усноісторичних джерел про конфіскацію їжі, дозволяє реконструювати механізм убивства голодом шляхом конфіскації незернових запасів в українських селян в кінці 1932 – на поч. 1933 рр.

Продемонстровано можливості інтеграції комплексу даних усної історії як окремого модуля ГИС-Атласу Голодомору на основі свідчень понад 3400 респондентів по 1962-х населених пунктах. У складі модуля було виокремлено п’ять рубрик з такими підрубриками: конфіскація продуктів; канібалізм; опір; стратегії виживання; годування колгоспників. Представлений таким чином на карті матеріал дасть змогу поглянути на Голодомор крізь призму людського досвіду, унаочнюючи гуманістичний потенціал усної історії та її антропоцентризм, повертаючи нас до початку дослідження про усну історію як історичне джерело.

Таким чином, формування такого потужного джерельного масиву стало результатом передусім масштабної гуманітарної катастрофи, викликані *“сокрушительним ударом”* Сталіна. Її розмах відчув кожен, хто на той час перебував на території України, включно зі сторонніми спостерігачами-неукраїнцями. Другим фактором, як це не парадоксально, стала заборона на згадку про голод. Якраз німота довкола теми змушувала очевидців голоду, які вижили, говорити про нього у своїх спогадах. Безмовність фактично означала згоду на продовження злочину: безневинним жертвам відмовляли у праві визнати їх смерть за насильницьку, а їх самих – належно вшанувати; натомість злочинцям вдалося уникнути покарання. Так безперервно упродовж 90-та років сформувався безпрецедентний в українській історії корпус усноісторичних джерел про Голодомор (обсягом у понад 100 тис. одиниць), демонструючи тяглість процесу пригадування голоду та його укоріненість в індивідуальній пам’яті.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, усна історія, усноісторичні джерела, джерелознавство, архівознавство, студії пам’яті, студії травми, інформаційна війна, советська пропаганда, Друга світова війна, джерела особового походження, преса, епістолярій, щоденник, політика заперечення геноциду, геоінформаційні технології.

SUMMARY

Boriak Tetiana. Oral History as a Source for Holodomor Studies: Formation of Eyewitness Testimony Collections and their Informative Value. Monograph. Kyiv, 2024. 632 p.

Dissertation for the Doctor of Historical Sciences degree, the specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines. Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2024.

This dissertation explores the 1932–33 Holodomor, a man-made famine in Ukraine, through the lens of oral history sources. The study, presented as a scientific monograph, delves into the analysis of an extensive collection of oral history sources accumulated over nine decades following the tragedy. The research primarily focuses on personal origin sources, particularly oral history, which constitute the majority of the material related to the Holodomor. The formation of these sources has been influenced by various factors, leading to the need for a revised methodology to analyze the content of the available source materials.

The significance of this research can be attributed to several factors. Firstly, the completion of large-scale projects aimed at identifying and registering documentary and personal origin sources related to the famine in Ukrainian and foreign archives, as well as written interviews and memoirs by outsiders and

survivors, necessitates a reevaluation of our understanding of the famine. Secondly, the accumulation of oral history sources from direct eyewitnesses has almost reached its end due to the passing away of the first-hand witness generation. Consequently, there is a pressing need to develop a new methodological approach to analyze the informative value of the available source materials.

The professional representation of the living memory of Holodomor eyewitnesses is crucial in the current context, as these memories have fueled social mobilization among Ukrainians and their global allies in resisting Russian aggression. Moreover, Holodomor oral history has influenced commemorative practices, serving as a significant component of effective resistance to large-scale Russian disinformation and propaganda campaigns aimed at concealing their crimes against Ukraine.

This dissertation investigates the formation of the existing corpus of oral history sources, analyzing its evolution, identifying unique features of each era, and examining the factors that influenced the quality of narratives during specific periods. The study provides quantitative and qualitative parameters of the narratives and content. The comprehensive approach to oral history source analysis allows for a broader focus on Holodomor research, bringing previously unexplored issues into the field of specialization.

The dissertation research employs various disciplines, including source studies, archival studies, commemoration, genocide and memorial studies, trauma studies, oral history theory and practice, Soviet totalitarianism, biography etc. As a historical research it includes such aspects, as: the orchestration of the famine through administrative decisions in various sectors; migration flows from the Ukrainian SSR in the 1930s and from the USSR during and after World War II; displaced persons (DP) camps in famine studies; the information war waged by the USSR and struggle of the concerned foreigners and Ukrainians to acknowledge the famine; the organization of oral history projects; the interaction between civil society and the government in shaping the policy of memory regarding the Great Famine.

The research aims to comprehensively analyze oral history sources related to the Holodomor within the context of the time, place, and circumstances of their formation, the influence of the role of oral history in studying the Holodomor, as well as its informational and source potential.

The focus of the study is the oral sources of the Holodomor and related sources of personal origin, which constitute the foundation of the problem's source base. The objective of this research is determination of the quantitative, qualitative, and substantive parameters of the oral sources on the Holodomor, their organization, and categorization. It also examines the dynamics, periodization, and peculiarities of the formation process, as well as the relevant background and consequences of this process.

The research methodology is based on the principles of historicism, systemic and structural approaches, combined with elements of comparative analysis; source, archival, and bibliographic heuristics; systemic and structural; descriptive and analytical; problematic and thematic analysis; historical and chronological analysis; historical and cultural attribution; extrapolation; statistical (bibliometric) analysis; prosopography; cartographic, textual, and terminological analysis.

The source base includes the oral history of the Holodomor, presented in special publications (series of several volumes) and electronic resources, including online platforms. Additionally, other sources of personal origin, published in collections of documents and testimonies, newspaper articles with eyewitness accounts, and publications of correspondents during the 1930s-1950s are analyzed. The source base is further enriched by bibliographic indexes, archival references, and guides to collections of state archival institutions in Ukraine, as well as descriptions of collections.

The chronological framework of the research spans from the Holodomor tragedy (1932–33) to the period of personal origin source creation, recording of oral history by direct eyewitnesses of the famine, and the publication of such records (1933–2023). Geographical framework is defined by many factors and is rather broad. It includes: Ukrainian SSR as a territory where an event occurred; Ukraine that had various titles in 1932–91 as a place of survivors' residency; Europe (Austria, Belgium, City Vatican, Estonia, Italy, Latvia, Luxembourg, Germany, Poland, Romania, France, Czechoslovakia, Switzerland, etc.), Great Britain, the United States, Canada, some Latin American countries, Australia, and Japan as the countries where survivors and eyewitnesses (Ukrainians, foreign journalists, workers, tourists, etc.); Russia, as the metropolis that ruled occupied Ukraine and orchestrated the Holodomor, is also a critical focus of the research due to its ongoing aggressive information war in Ukraine and the world, which continues to manipulate historical sources, narratives and memories of the Holodomor as a genocide and hinder related research.

The outcomes of this research can be applied in practice in the development of textbooks and courses on various subjects, such as Ukrainian history, Holodomor, Soviet totalitarianism, everyday life, and special historical disciplines (historiography, source studies, archival studies, and archeography), oral history, as well as genocide, memory, and trauma studies. The research findings can also be utilized in museum activities, enhancing existing exhibitions about the famine with a wide range of aspects and sources, including the famine's impact on specific regions.

The novelty of this dissertation research can be attributed to the interdisciplinary nature of the study, combining history, source studies, archival studies, oral history, and memory studies. While Ukrainian historiography has explored various aspects of the Holodomor, such as Western Ukraine's reaction

to the famine, Soviet propaganda, and publications by foreign correspondents, this research offers a unique, comprehensive analysis of the oral history of the Holodomor. The methodological and methodical bases of Holodomor oral history projects have not been thoroughly described in existing publications, and the archeography culture of oral history has not been extensively studied. The source base research is presented by several Ukrainian historians, while foreign researchers have primarily focused on diplomatic sources and the role of journalists in covering the famine in the Western press due to language barriers and geographical proximity to the sources.

The source base of the Holodomor is multifaceted, with its components being unequal. The documentary component has been severely deformed and fragmented due to the Holodomor, making the surviving documentary sources the most relevant and well-studied component.

The corpus of Holodomor oral sources is divided into six main groups:

1. Personal testimonies and memoirs;
2. Letters;
3. Materials collected by foreign journalists and published in various periodicals, articles, testimonies, diaries, and testimonies of foreign nationals;
4. Documents related to the activities of diplomatic institutions and foreign intelligence services;
5. Poetic and prose texts from the 1930s and during the Second World War;
6. Diaries and memoirs.

This classification enables the inclusion of more sources of personal origin in the analysis of the Holodomor, allowing for the comparison of thematic blocks and the reconstruction of everyday life during the starvation period for both survivors and eyewitnesses, particularly among the urban population.

The research demonstrates the evolution of oral history as a historical source since its introduction into historiography in the 1960s, particularly in Central and Eastern Europe and in countries where totalitarian regimes have committed genocides. The increasing use of eyewitnesses and their testimonies in genocide investigations and trials, as seen in the four international tribunals, supports the legitimacy of using oral history in Holodomor research, despite the time gap between the event and its study.

The research highlights the differences between Western and national approaches to interpreting oral history. In Western academia, oral history is often seen not a historical source (besides cases of evidence in genocide cases), but rather a memory and peculiarity of recalling the past, a source for studying local, often oppressed groups. In contrast, in Ukraine, oral history of the Holodomor has evolved from a niche of literary genre and folklore/ethnology source into a full-fledged historical source due to the deliberate deformation of the documentary (official) source base by the Soviet totalitarian regime.

The traumatic nature of the famine, as evidenced by research on oral history in Western humanities, suggests that a witness to the famine will retain a core memory of the event, even at a considerable time distance from the tragedy. The symbiosis of factors influencing the official narrative, memory, and recollection of the traumatic event led to the identification of a reflexive part of the testimony in sources of oral history about the Holodomor, in addition to the factual core of the testimony. This second component contains significant layers of later information.

The interviewees were influenced by factors such as time pressure due to the passing of generations and the traumatic nature of the event. Interviewers' professionalism, completeness of the legend (including determination of the witness's location during the famine), geographical disparity in recording oral history, dispersion of storage locations for oral history sources, and lack of data for many collections impact the archeographical culture of recording and publishing testimonies.

The analysis of thousands of testimonies revealed several distinctive features, including gender and age specifics: women's, men's (autobiographical and flash memory) and children's (flash memory); emotionality; creating one's own terminology; and problems related to the archeographical representation of oral history materials.

The study highlights the differences between Ukraine's historical policies and Russia's memory war, which became particularly evident during Russia's full-scale invasion of Ukraine. Ukrainian approaches to the topic of the famine have been based on individual memories, grassroots commemorative initiatives, the recommendations by the Association of Holodomor Researchers of Ukraine in the 1990s, and the massive recording of oral history. In contrast, the Russian Federation has consistently pursued a policy aimed at marginalizing the topic of the famine, often manipulatively grouping its victims with the victims of repression and those who died during the Great Patriotic War. This approach is consistent with the Kremlin regime's justification of crimes committed by Stalinism.

The research identifies four stages in the formation of oral history sources about the Holodomor:

1. Initial stage (1930s): the testimonies about the Holodomor were characterized by their almost absolute sterility, as the absence of a famine information space prevented any influence on the narrative about the famine, its content, or formal features. The Soviet authorities employed various tools for concealment, manipulation, and misinformation about the famine, which can be considered an information war. Additional features included the complete absence of public demand for disclosing traumatic experiences related to the famine, with only a few exceptions in scientific and journalistic papers on the subject. The main sources of information during this time were reports by West Ukrainian and

foreign press, individual testimony publications, diplomatic and special service reports, poems, and diaries.

2. Occupation stage (1941–45): the Ukrainian peasantry recounted their tragic experiences in the form of memoirs in the occupation press. The Germans aimed to discredit Bolshevism as an enemy of National Socialism, enabling the famine and other Bolshevik crimes to enter the public space through the press.

3. Diaspora stage (1945–91): the formation of the oral history massif abroad, as eyewitnesses, free from the pressure and control of the totalitarian regime and its repressive authorities, began to share information about the famine in the free world. The USSR employed new methods of struggle within the information war, leading to varying dynamics in the formation of the oral history massif. Dynamics in the formation of the oral history massif varied, with increased activity in the latter half of the 1980s due to initiatives such as the US Commission on the Ukraine Famine, the International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine, and projects by J. Mace and the Ukrainian Canadian Research and Documentation Center.

4. Specifically Ukrainian or national stage (late 1980s – 2023): with the formal end of the prohibition on mentioning the famine in 1987, recording and publishing memories of the famine moved to Ukraine. Various types of oral history projects have been identified, including self-recorded and archived testimonies, field notes during expeditions, local projects by rural intellectuals and historians, academic initiatives by universities, and projects by scientists and public organizations (self-recorded testimonies by Volodymyr Maniak and Lidiia Kovalenko, field notes by William Noll, private, public, and state initiatives, academic initiatives by universities, and projects by scientists and public organizations such as the Association of Holodomor Researchers of Ukraine etc.). Researchers at different levels, from elementary school pupils to social workers, have contributed to the preparation of Holodomor memorial books. The largest number of oral testimonies in Ukraine's history was collected in 2007–08, despite organizational difficulties.

The oral history of the Holodomor, collected and published online, can be categorized into four main groups: 1. Specialized electronic archives; 2. Special thematic resources; 3. Thematic pages of non-specialized resources; 4. Live testimonies in audio-visual format, primarily on platforms like YouTube.

An estimation of the total parameters of the Holodomor oral history corpus is as follows:

1. Approximately 2,500 sources of personal origin since the 1930s;
2. Around 900 sources for the period of 1941–91;
3. Approximately 25,500 testimonies published in modern times (1988–2022);
4. About 77,000 items from the archival segment of oral history;

5. Over 6,000 testimonies and memoirs (paper collections and audiovisual materials) collected in museums, libraries, and other institutions;

The total volume of oral history sources, including duplicate collections, reaches more than **114,000** items. By combining the informational potential of documentary sources with that of sources of personal origin, we can better understand various aspects of the grain procurement campaign, its impact on the national or regional situation, and the personal experiences of individuals and communities.

A detailed analysis of political and administrative documents from the second half of 1932 to early 1933, along with the powerful narrative of oral history sources on food confiscation, enables the reconstruction of the starvation mechanism through the confiscation of non-grain stocks from Ukrainian peasants during late 1932 to early 1933.

The integration of oral history data as a separate module within the Holodomor GIS atlas demonstrates its potential. Based on testimonies from over 3,400 interviewees in 1,962 settlements, the module is divided into five sections: food confiscation, cannibalism, resistance, survival strategies, and feeding of collective farmers. This approach allows for a view of the Holodomor through the prism of human experience, showcasing the humanistic potential of oral history and its anthropocentrism, taking us back to the origins of research on oral history as a historical source.

The Holodomor, as a large-scale humanitarian catastrophe was experienced by everyone within Ukraine at the time, including non-Ukrainian observers. The state ban on discussing the famine further motivated eyewitnesses to share their memories, as silence equated to consent for the crime to persist and deprived victims of proper recognition and justice.

The unprecedented corpus of oral history sources on the Holodomor spans 90 years and reflects the continuity of the process of remembering the famine and its roots in individual memory. This source array has allowed researchers to explore the Holodomor through various disciplines, including source studies, archival studies, memory studies, trauma studies, information war, Soviet propaganda, World War II, sources of personal origin, press, epistolary, genocide denial policy, and geographic information technologies.

Keywords: Holodomor, genocide, oral history, oral history sources, source studies, archival studies, memory studies, trauma studies, information war, Soviet propaganda, World War II, sources of personal origin, press, epistolary, genocide denial policy, geographic information technologies.

